

I. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA DOĞU ANADOLU'DA YAPILAN FAALİYETLER

ACTIVITIES CARRIED OUT EASTERN ANATOLIA AFTER THE FIRST WORLD WAR

Yrd. Doç. Dr. Nurcan TOKSOY*

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere, dört imparatorluğun yıkılmasına neden olmuş bir savaştır. Bu savaşın, Anadolu'da tamamen Türk unsuruna dayanan yepyeni bir cumhuriyetin kurulmasına yol açmış olması nedeniyle, Türk tarihinde ayrı bir yeri vardır. XIX. Yüzyıl boyunca süren ekonomik mücadeleler ve sömürge çatışmaları, batılı ülkeler arasında giderek güvensizlik ortamı yaratmıştır. Özellikle Almanya'nın gücünü artırması ve yayılcı politika izlemesi, İngiltere'nin de buna karşı çıkması üzerine devletler bir bloklaşmanın içerisine girmiştir. Nihayet 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saray-Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi üzerine Avusturya'nın, Sırbistan'a savaş ilan etmesi, Rusya'nın Sırbistan, Almanya'nın Avusturya tarafını tutması bütün dünyayı ve insanlığı bir hafta içinde büyük bir savaş felaketinin içine sürüklemiştir.

Rus Ordularının doğuda beklenmeyen bir çabuklukla saldırıya geçerek Avusturya-Macaristan ordularını mağlup etmeleri ve ilerleme kaydetmeleri, Alman Genelkurmayını, tüm kuvvetlerini bu bölgeye kaydırmak zorunda bırakmıştı. Avrupa'daki düğümlenmeleri çözmek için yeni alternatifler arayan İngiltere ve

Fransa, İtalya'yı, Almanya ve Avusturya-Macaristan ise Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ı savaşa dâhil etme yolunda planlar hazırlamaya başladılar. Sonuçta 2 Ağustos 1914'de Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması'nın imzalanmasıyla Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi de garanti altına alındı¹.

Osmanlı-Alman Askeri İttifakından sonra Harbiye Nezaretince hazırlanmış olan çeşitli harekât planlarında, genellikle Osmanlı Ordusu'nun büyük kısmının batıda ve boğazlar bölgesinde toplanması, boğazların emniyeti sağlandıktan ve Bulgaristan ile Romanya'nın tutumu aydınlığa kavuştuktan sonra Rusya'nın güney kesimine taarruz edilmesi öngörülüyordu. Osmanlı Ordusu, bir kış muharebesine hazır olmadığından, ayrıca büyük kuvvetlerin Doğu Anadolu'da toplanması imkânsız olduğundan asıl kuvvetlerle Kafkasya'ya taarruz harekâtı düşünülüyordu. Mısır'a taarruz, esaslı bir hazırlığı gerektirdiğinden sonraya bırakılıyor ve Süveyş Kanalı'nın öneminin bu bölgede muharebeyi göze almaya değer olup olmadığı da tartışılıyordu. Alman Genelkurmay Başkanlığı ise, Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya ve Mısır'a taarruz ederek Rus ve İngiliz kuvvetlerini buralara bağlamasını ve böylece Avrupa'daki doğu ve batı cephelerinin takviyesine engel olmasını istiyordu.

Bütün bu yapılan planlara rağmen Harbiye Nezareti 1914 baharına kadar harbe girmemenin zorunluluğu üzerinde önemle dururken, Alman Başkomutanlığı, Osmanlı Devleti'nin biran önce harbe girmesinde ısrar ediyordu. Bunun üzerine yapılan plan gereği Alman Başkomutanlığının baskısına dayanamayan Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'de İtilaf Devletlerine resmen savaş ilan ederek fiilen savaşa girmiştir².

Dünya çapında başlayan savaş insanlık tarihinde o zamana kadar benzeri görülmemiş derecede geniş bir bölgeye yayılmış ve savaşa katılan birçok ülkede milyonlarca insan cephelere gönderilmişti. Böylece cephelere gönderilen insanlar

* Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Yavuz, Ünsal, Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete, Ankara 1990, s. 31-33

² Görgülü, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Ankara 1993, s. 50-51

üretici sınıfından çıkıp tüketici sınıfa dahil olmuş ve dünya genelinde ekonomik bunalım yaşanmıştır. Tarımsal üretimde önemli miktarda azalma görülmüş, üretilen yiyeceğin cepheye ulaştırılmasında da ciddi problemler yaşanmış ve bütün dünya açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Her ülke bir yandan bu sorunun üstesinden gelmeye çalışırken diğer yandan da savaşta zafer kazanmanın planlarını yapmıştır.

Şöyle ki 2 Ağustos 1914'de seferberlik ilan edildiğinde İttihat ve Terakki Hükümeti savaşın kısa sürede sona ereceğini muhtemel gördüğünden bu sorunla ilgili olarak ileriye yönelik önlemler almak gereğini hissetmemişti. Bunun yerine kısa bir süre için halkın fedakârlığına müracaat edilerek seferber orduların ihtiyaçlarının sağlanabileceği düşünülmüştü. Bu nedenle olağanüstü savaş şartlarında dış dünya ile neredeyse bütün bağlantısı kesilmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin her türlü imkânları öncelikle orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere seferber edilmiştir. Bu şekilde savaşın ağır yükü daha çok tarım sektöründe çalışan üretici kesimin omuzlarına yüklenmiş oluyordu. Çünkü ordunun en çok ihtiyaç duyduğu iki önemli unsur olan yiyecek maddeleri ile hayvanlardan ibaret olan taşıma araçlarının nerede ise tamamı çiftçilerin elinde bulunuyordu.

Hükümet bu durumda halkın elindeki kaynaklardan yararlanarak orduların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Tekâlif-i Harbiye yöntemine başvurmuştur. 22 Ağustos 1914'de yürürlüğe giren bu kanun³ gereğince ülkenin çeşitli yerlerinde Tekâlif-i Harbiye Komisyonları oluşturulmuş ve ordunun ihtiyacı olan maddelere hükümet tarafından belirli bir fiyat üzerinden el konulmaya başlanmıştır. Fakat savaşın uzun sürmesiyle birlikte bu yöntem de yeterli olmamıştır.

Savaş boyunca uygulamalar bu şekilde devam etmiş ve savaşın yükü hafifletilmeye çalışılmıştır. Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarının savaşın başlangıcında uygulamaya başladığı bu yöntem 12 Nisan 1917 tarihli bir nizamname ile ülke çapındaki bütün işe işlerinin İaşe-i Umumiye İdaresine devredilmesiyle

³ Düstur, II. Tertip, VI, s. 1011-1012

sona ermiştir⁴. Fakat kurulan İaşe-i Umumiye İdaresi de ülkedeki iaşe sıkıntısını gidermeyi başaramamıştı. Bu nedenle taşıma araçlarının tamamına yakınının ordunun elinde bulunması bütün iaşe işlerinin Harbiye Nezareti emrine verilmesini zorunlu kılmış ve 18 Ağustos 1917'de çıkarılan İaşe-i Umumiye Kararnamesiyle ordu ve halkın iaşesini sağlama görevi Harbiye Nezareti'ne verilmiştir. Çıkarılan bu kararname ile Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe-i Umum Müdürlüğü oluşturulmuş ve seferberlik süresince görevini devam ettirmiştir. Bu müdürlük ayrıca çiftçilere tohum dağıtacak ve ekim alanlarının genişletilmesini de sağlayacaktı⁵.

Fakat bu uygulama daha sonra Meclis-i Mebusan'da ciddi tepkilere neden olmuş ve 31 Mart 1918'de çoğunluğun oylarıyla bir İaşe Meclisinin kurulması kabul edilmiştir⁶. Böylece gerek daha önceki uygulamalar gerekse İaşe-i Umum Müdürlüğü'nün çalışmalarına rağmen savaş boyunca yiyecek ve diğer temel tüketim maddelerinin sıkıntısı her geçen gün artmaya devam etmiştir. Diğer yandan tarımsal üretimin her yıl biraz daha azalması ülkenin bazı yerlerinde yiyecek sıkıntısının hat safhaya ulaşmasına neden olmuştur⁷.

Bütün bu tecrübeler sonucunda nihayet hükümet savaşın son aylarında yeni bir program denemeye karar vermiş ve İaşe Nezareti'nin kurulmasını kararlaştırmış ve 18 Ağustos 1918'de de resmen kurmuştur. Nezaret bundan böyle yeni bir ticari şahsiyet sıfatıyla piyasaya müdahale ederek tüketicilerin zararına ortaya çıkan gelişmelere karşı koyacak cebri vasıtalar yerine doğal ve iktisadi kanunları kullanarak vurgunculuğa da engel olacaktı. Hatta bunun için nezarete beş milyon liralık bir sermaye dahi verilmişti. Ayrıca askeri amaçlar için kullanılanlar dışında kalan bütün kara ve deniz taşıma araçları da bu nezaretin emrine verilmiştir. Nezaret

⁴ Düstur, II. Tertip, IX, s. 646-648

⁵ Tuncay Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği, Ankara 1999, s. 64

⁶ Bu mecliste Zürraa Tohumluk Tevzii, Nezaret Encümeni, Mevadd-ı Gıdaiyye Tevzi Encümeni, Men-i İhtikâr Encümeni, Vesait-i Nakliye Encümeni ve Tedkikat-ı Şikâyet Encümeni adıyla encümenler kurulmuştur. Bkz. Tanin, 21 Nisan 1918, s. 3

⁷ Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 77

gerek gördüğü taktirde bazı fabrika ve değirmenleri de kendi idaresi altına alabilecekti. Çıkarılan bu kararnamede tarımsal üretimi artırmaya yönelik bazı hükümler de yer almaktaydı. Hükümet bu uygulamasıyla bir taraftan savaşın en ağır yükünü omuzlarında taşıyan çiftçilerin fedakârlıklarını taktir, diğer taraftan da tarımsal faaliyetleri teşvik etmek istiyordu⁸.

Fakat olağanüstü bir durumda çok önemli görev ve sorumlulukları üstlenmiş bulunan böyle bir nezaretin kuruluşunu tamamlayabilmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Nezaret kurulduğu günden savaşın sonuna kadar hukuken varlığını devam ettirmişse de bu üç aylık süre içerisinde daha kuruluşunu bile tamamlayamadığından kayda değer önemli bir faaliyeti ve yararı da görülemedi. Özellikle III. Ordu bölgesinde teşkilatını tamamlayamadığından, buralarda fiilen göreve başlaması mümkün olmamıştır. Sonuçta İttihat ve Terakki Hükümeti'nin istifasından sonra, oluşturulan bu müdürlükler de lağvedilmiştir.

Bu şekilde savaş boyunca ülkede artarak devam eden problemler ne yazık ki, savaştan sonra da bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bir yandan kurtarılan bölgelerde bu sorunların üstesinden gelmeye çalışılırken diğer yandan da başlatılan milli mücadelenin başarıyla sonuçlandırılması için Türk milleti yeniden göreve çağrılmış ve kendisinden yeni fedakârlıklar beklenmiştir.

Bu çalışmada özellikle savaş sonrasında Kafkas cephesinde, ekonominin iyileştirilmesi, tarımsal üretimin faaliyete geçirilmesi ve ziraat çalışmalarının başlatılması, bayındırlık faaliyetlerinin planlanarak belli bir düzene konulması ve imar iskân çalışmaları, bölgeden savaş nedeniyle göç etmek zorunda kalan muhacirlerin yeniden kendi yurtlarına geri dönüşleri ile ilgili olarak alınan bir takım önlemler, olağanüstü savaş nedeniyle yapılan idari düzenlemeler ve bölgeye gönderilecek memurlarla ilgili olarak hazırlanan kanun maddeleri, bölge halkının

⁸ İstanbul Murahhası Kemal Bey, İaşe Nezareti yönetimine atılmış ve değişik uygulamaları da başlatmıştır. Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 79

bazı zorunlu vergilerden muaf tutulması gibi konular alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Böyle bir sorunun ele alınmasındaki temel gaye; gerek savaş öncesinde ülkenin içinde bulunduğu genel ekonomik durum, gerekse savaşın gerçek anlamda hangi şartlarda gerçekleştirildiğinin ortaya konulması, ayrıca böylesine büyük bir savaşta Türk insanının yaptığı büyük fedakârlıklar ve maruz kaldığı ekonomik çöküntü ile birlikte açlık ve yokluklarla mücadelesinin ortaya konulmasıdır. Türk devletinin, savaş sonrasında muhacirlerin yaşadığı korkunç hayat şartlarıyla birlikte bir yandan yeni bir milli mücadelenin hazırlığını yapması diğer yandan da ülkede savaşın yaralarını sarmaya çalışması ve bunun için verdiği mücadele, günümüzde zayıflatılmaya çalışılan vatan anlayışının yeniden kuvvetlendirilerek gözden geçirilmesi zorunluluğunu da ortaya koyması açısından çok önemlidir.

1- Kafkas Cephesinde Genel Durum

Kafkas Cephesi, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun ilk büyük harekâtına sahne olmuştur. Bu cephede dört yıl boyunca devam eden savaş oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Cephenin sınırları; kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölü'nün güneyi, Batıda Fırat Nehri-Malatya- Sivas-Samsun çevresi içindeki sahayı kapsıyordu⁹. Cephe doğu ve batı yönünde birbirine paralel uzanan yüksek sıra dağlarla vadiler boyunca yapılan harekâtı da zorunlu kılmıştır. Şöyle ki Osmanlı-Rus Savaşı başladığında iki devlet arasındaki sınır yaklaşık 450 km. uzunluğundaydı.

Bu cephedeki Osmanlı kuvvetleri için tahsis edilmiş olan III. Ordu bölgesi, tarihi ticaret yollarının kesiştiği bir bölge olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Gerek Osmanlı dönemi öncesinde gerekse Osmanlı yönetimi sırasında ticaret, bu yöre halkının en önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. Şöyle

⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, I, Ankara 1993, s. 15

ki tarihin en eski çağlarından beri Kafkasya bu önemini devam ettirmiştir. Azerbaycan ve İran'dan gelen kervanlar, Sa'ad Çukurunu geçtikten sonra Osmanlı topraklarına giriyor ve Erzurum üzerinden yollarına devam ediyorlardı¹⁰.

Bu durum, ticaret yolu güzergâhında bulunan şehir ve kasabalar için önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun kaderinin değişmesine sebep olan bir gelişme yaşanmış ve 1859'da yapımına başlanmış olan Süveyş Kanalı 1869'da tamamlanarak hizmete açılmıştır. Kanalın hizmete girmesiyle Erzurum üzerinden Trabzon limanına açılmakta olan Azerbaycan, Gürcistan ve İran dış ticaretinin yönü değişmiştir. Etrafında büyük bir canlılık yaratan tarihi ticaret yolunun aniden işlemez hale gelmesiyle birlikte bölgede büyük bir ekonomik çöküş başlamış, kervansaraylar, konaklar ve hanlar vasıtasıyla ülkeye giren servet de kesilmiştir. Böylece şehirlerin ticari kapasitesi vilayet sınırlarını aşamayacak şekilde daralınca, yöre halkı zaman içinde fakirleşmiş ve sefaletle mahkûm olmuştur. Geçimini ticaretten sağlayan yöre halkı bu ekonomik çöküntünün yanında XIX. yüzyıl boyunca devam eden savaşlarla da karşılaşınca bölgeyi terk etmeye başlamış köyler, kasabalar ve hatta şehirler harap olmuştur.

Diğer yandan yine aynı yüzyılda Avrupa'da endüstrileşmenin yaşanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti batıdaki gelişmeye ayak uyduramayınca, Avrupa'nın açık pazarı durumuna gelmiştir. Bununla birlikte Anadolu'da zorunlu bir değişim yaşanmış, ticari hayatın sona ermesiyle birlikte Anadolu kasaba ve köylerinin çoğunluğunun gelirini temin etmekte olan yerli sanayi çökmüştü. Yerli sanayinin çökmesi Doğu Anadolu'yu da etkilemiş ve halk son derece fakirleşmiştir. Fakir çiftçileri finanse edecek ve icabı halinde onlara uygun şartlarda kredi sağlayacak kuruluşlar da bulunmadığından paraya ihtiyaç duyan çiftçiler tefecilere müracaat etmekten başka bir çare bulamamıştır. Böylece tarımsal üretim gücü gelişmemiş, ülkenin verimli toprakları ekilemeyerek boş kalmaya mahkûm olmuştur.

¹⁰ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 221-222

Bu ekonomik sıkıntıların yaşandığı Kafkas cephesinde seferberlik ilan edildiğinde Trabzon'dan İran sınırına kadar uzanan geniş sahada gelişmişlik adına bir şey bulunmuyordu. Bölgede Erzincan'da su kuvvetiyle çalışan basit bir beylik un fabrikasından başka medeni eser bulmak ta mümkün değildi.

Savaşın başında III. Ordu bölgesi o zaman ki idari taksimata göre, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Elazığ, Musul ve Diyarbakır vilayetleriyle Erzincan ve Canik sancaklarından oluşuyordu. 1914 tarihli resmi nüfus istatistiklerine göre Musul vilayeti hariç olmak üzere bu bölgedeki nüfus miktarı toplam 2. 279. 184 idi¹¹.

Savaşa girilmesiyle beraber, Kafkas Cephesi, Osmanlı Ordusunun ilk büyük harekâtına sahne olmuştur. Rus saldırısı, Köprüköy Savaşlarıyla durdurulmuş ve Kafkaslarda Rusları geri atmak amacıyla büyük bir saldırıya geçilmiştir. 22 Aralıkta başlayan taarruz, Osmanlı Ordusu'nun ağır kayıplar vermesi üzerine büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır (17 Ocak 1915). Osmanlı Ordusu'nun zayıf düşmesi, sonraki aylarda Rus taarruzlarının gelişmesine yol açmış, 16 Şubat 1916'da Erzurum, 18 Nisan'da Trabzon, 15 Temmuz'da Bayburt, 25 Temmuz'da Erzincan Rusların eline geçmiştir¹².

Kafkas Cephesinde devam eden mücadele her ne kadar Rusya'nın başarısıyla sonuçlanmış gibi görünse de Rusya'daki 1917 ihtilalleriyle etkilenmiştir. Şubat İhtilaliyle harekât duraklamış, Ekim İhtilaliyle Rus birlikleri çözülmüştür. Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle beraber, Sovyet Rusya savaştan çekilmiş ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesinin imzalanmasıyla birlikte Kafkas cephesinde savaş fiilen sona ermiştir¹³. Mütarekeye göre bölgeden çekilmekte olan Rusların

¹¹ Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 7

¹² Geniş bilgi için bkz. Nurcan Yavuz, İşgal ve Mezalimde Erzincan, Ankara 1995, s. 30-39

¹³ Bölgenin Ruslar tarafından tahliyesi, halledilmesi gereken pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Bu durumda yapılacak teşebbüslerin ve alınacak tedbirlerin neler olacağı hakkında İstanbul'da uzun uzadıya görüşmeler başlamıştır. Çünkü işgal

malzeme, erzak ve silahlarını Ermenilere bıraktıkları, böylece Ermeni çetelerinin her geçen gün kuvvet kazanarak, bölgedeki Müslüman Türk halkına zulmetmeye başladıkları haber alınınca, Ermenilerin daha fazla güçlenmesine fırsat vermeden işgal altındaki toprakları kurtarmak için ileri harekâta başlanmıştır.

Şubat 1918'de başlatılan ileri harekât, şu şekilde planlanmıştır; I. ve II. Kafkas Kolorduları Bayburt-Erzincan hattına, Karadeniz sahilindeki 36. Fırka Giresun'a çıkarak 123. Alay ile beraber Trabzon istikametine ve IV. Kolordu Van Gölü müfrezesini takviye ederek Malazgirt-Hınıs hattına yürümüştür. III. Ordu¹⁴ cephedeki ileri harekâtında, ciddi bir mukavemetle karşılaşmamış ve düzenlenen ani baskınlar sayesinde Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars yöresini işgalden kurtarmıştır. Bu mücadelede düşmandan bol miktarda erzak ele geçirilmiş ve birlikler bu ganimetlerle beslenerek başarılı bir şekilde ilerlemişlerdir¹⁵.

Düşmandan ele geçirilen ganimetler sayesinde cephede belli bir ferahlama görülmüş ise de, kısa bir süre sonra mevcut stokların tükenmesi üzerine yiyecek sıkıntısı yeniden baş göstermiştir. Böylece bu cephedeki askerler savaşın başından sonuna kadar çoğu zaman kuru bir ekmeğe parçası dahi bulamadıklarından, dağlardan toplayabildikleri otları yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Birliklerin iye bakımından perişan durumda bulunması düşman saldırısından ziyade açlık yüzünden eriyip gitmelerine neden olmuştur.

Böylece bölge büyük fedakârlıklarla düşman işgalinden kurtarılmış olsa dahi savaş sonrası durumu pek de iç açıcı görünmüyordu. Hatta durum çok kötü de denilebilirdi. Çünkü bölge halkı yıllardır devam eden savaş ve istila nedeniyle acınacak kadar fakir ve yardıma muhtaç bir halde bulunuyordu. İki yıldan fazla

altındaki bölge, uzun yıllar Rus egemenliği altında bulunduğundan dolayı insan göçüyle beraber her türlü tahribata da uğramış bulunuyordu

¹⁴ Osmanlı Ordusu yeni bir idari teşkilatlanmaya tabi tutulmuştur. Bu yeni teşkilatlanmayla birlikte III. Ordu önceden olduğu gibi Van gölünden Karadeniz'e kadar geniş bir cephenin sorumluluğunu yeniden almış bulunuyordu.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Yavuz, İşgal ve Mezalimde Erzincan, s. ?

devam eden istila sırasında önce Ruslar ve daha sonra Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim nedeniyle köylerde işe yarar erkek kalmadığından, başta tarım olmak üzere bütün işler ihtiyarlar ve kadınlar tarafından bin türlü zorluklarla yapılmaktaydı. Bu nedenle Erzurum, Erzincan, Trabzon ve Sivas vilayetlerinin birçok yerlerinde binlerce insan açlıkla pençeleşmekte köylerde açlıktan ölenlerin sayısı her geçen gün biraz daha artmaktaydı. Şöyle ki III. Ordu Komutanlığı'nın bildirdiğine göre; Rus işgali altında iken yöre halkından hiç kimse açlıktan ölmediği halde bölge kurtarıldıktan sonra açlıktan ölenlerin sayısı her geçen gün biraz daha artmıştı. Bu durum karşısında bölgeye acil yardım gönderilmesi dahi talep edilmiştir¹⁶. Yapılan bu acil yardım talebi karşında, halkın yeniden üretici durumuna getirilmesi için gerekli çareler düşünülmüş öncelikli olarak tarımsal faaliyetlerin belli bir düzene konulması kararlaştırılmıştır¹⁷.

2- Mültecilerin Durumu ve Geriye Dönüşleri

1916 kışında Rus ordusunun Kafkas Cephesinde ileri harekâta geçerek Türk şehir, kasaba ve köylerini işgal etmeye başlaması üzerine, Şubat ayı ortalarından itibaren savaş bölgesinden ülke içine doğru yoğun bir göç başlamış ve aynı yıl büyük bir hızla devam etmiştir. Göç eden mültecilerin önemli bir kısmı III. Ordu bölgesindeki bazı vilayetlere sığınmıştır. Üretici olmaktan çıkıp tamamen tüketici bir hale gelmiş olan mülteciler, her şeylerini geride bıraktıklarından dolayı, yiyecek başta olmak üzere hükümetin her türlü yardımına muhtaç durumda bulunuyorlardı.

Ulaştırma imkânlarının yetersizliği nedeniyle iç bölgelere sevk edilemeyen binlerce mülteci, zaten yiyecek sıkıntısı içerisinde bulunan ordunun yiyeceğine de ortak olmuştur. Ayrıca muhacirlerin iskân ve iaşeleri, sığındıkları vilayetler açısından da önemli bir problem oluşturmaktaydı. Bu problemleri halletmek amacıyla vilayetler Maliye Nezaretinden sürekli olarak para talep etmişlerdir. Diğer yandan ordunun açlıkla pençeleştiği savaş döneminde Ermenilerin de sevk ve iskâna

¹⁶ B.O. A, DH/ İ.UM. 20/18,12/29

¹⁷ B.O. A, DH/ İ.UM. 20/18, 12/24

tabi tutulması, erzak sevkıyatını aksatan bir başka unsur olmuştur. Ayrıca Ordunun ihtiyaç duyduğu taşıma araçlarının bir bölümünün Ermenilerin sevkinde kullanılması da işleri aksatmıştır¹⁸.

Bu göç dalgasının izdihama yol açmaması için İskân Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından bir takım önlemler alınmıştır. Öncelikle Umur-u Mülkiye Heyet-i Teftişîye Müdürü Hamid Bey, bu yoğun göçü belli bir düzene sokmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Mültecilerden bir bölümü ilk aşamada Sivas, Canik ve Çorum bölgelerine yerleştirilmiş, ikinci aşamada ise buldukları vilayet ve sancakların kırsal bölgeleriyle komşu vilayet ve sancaklara yerleştirilmişlerdir. Bir kısım mülteciler ise, Diyarbakır-Siverek yoluyla Urfa, Maraş ve Antep taraflarına gönderilmiştir. Erzurum ve Trabzon yöresinden göç edenler genellikle Sivas vilayetine yerleşmiş olduklarından kısa sürede Sivas'ta iâşe ve barınma açısından sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun üzerine Sivas'a gelen muhacirlerin bir bölümü Kayseri, Yozgat, Niğde ve Kırşehir sancaklarına gönderilmiştir. Ayrıca Sivas ve Erzurum valileri tarafından muhacirlerin iskân ve iâşeleriyle ilgilenmek üzere özel heyetler oluşturulmuş, mülteciler hakkındaki tebligat ve emirlerin takip ve yürütülmesi amacıyla Erzurum valisi Mithat Bey, Mülteci Müfettiş-i Umumisi unvanıyla görevlendirilmiştir¹⁹.

Bu arada Dâhiliye Nezareti, 17 Aralık 1917 tarihli bir kararname ile muhacirlere daha önceden vermiş olduğu tahsisatı da keserek bunun yerine ekmek veya hububat vermeye başlamıştır. Ordu ve bölge halkının yeterince beslenemediği bu bölgede muhacirlere de yeterli yiyecek verilemediğinden pek çoğu açlık yüzünden hayatını kaybetmiştir. Alınan bütün bu önlemlere ve gerçekleştirilen çabalara rağmen ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle savaş boyunca mültecilerin III. Ordu bölgesindeki sefaletleri önlenememiştir.

¹⁸ B.O. A, DH/ İ.UM. 82/1, 1/23

¹⁹ Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 316-317

Nihayet 1918 baharında Doğu Vilayetleri düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra buradan göç etmiş bulunan mültecilerden hayatta kalabilenler, bölgenin kurtarılmış olduğu haberini alır almaz yurtlarına dönmek üzere izin verilmesi için Nisan ayı başlarından itibaren Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaat etmeye başladılar. Fakat Düşman istilasından henüz kurtarılmış olan bu bölge, o dönemde ulaşım imkânlarından yoksun ve Ermeni çeteleri tarafından tamamen tahrip edilmiş bir halde bulunuyordu. Bu nedenle hükümet buralara dönecek olan mültecilerin yerel idareye daha fazla yük olacağını düşünerek o an için dönmelerine izin vermeyi düşünmüyordu.

Yalnızca mültecilerin bir kısmı yurtlarını terk ederken geri döndüklerinde tekrar yararlanmak üzere tohumluk ve erzaklarının bir bölümünü gizli kuyulara saklamışlardı. Bu durumu dikkate alan bazı valilerin, bu gibi mültecilerin yurtlarına dönmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını bildirmeleri üzerine, özellikle yurtlarına yakın bölgelerde bulunan mültecilerin düzenli kollar halinde dönmelerine izin verilmiştir²⁰.

Bu konuda Muhacirin Müdüriyeti yaptığı tebligatta, bölgelerine dönmek isteyen muhacirlerden sadece gittikleri yerlerde yerel idarelerden yardım istemeyecek durumda bulunup, ziraat ve ticaret erbabından olanların gönderilmesini özellikle talep etmiştir. Hatta yurtlarına dönmesinde her hangi bir sakınca görülmeyenlere durumlarını gösterir birer belge dahi vermiştir²¹.

Fakat alınan bu önlemler yeterli olmamış ve muhacirlerin büyük bir kısmı, yurtlarının işgalden kurtarıldığını öğrenir öğrenmez kalabalık gruplar halinde gizlice dönmeye başlamışlardır. Bölge, böyle bir iskâna müsait olmadığından geri dönen pek çok insan, aç susuz bir şekilde perişan olmuştur. Buna rağmen gizlice geri dönenlere hükümet her hangi bir zorluk çıkarmamışsa da Eylül ayına kadar yardıma muhtaç muhacirlere geri dönme iznini de vermemiştir.

²⁰ Tanin, 23 Ağustos 1918, s. 2

²¹ İkdâm, 8 Mayıs 1918, s. 2

Nisan ayından itibaren geri dönmeye başlayan mültecilerin sevk ve iâşeleri ile ilgili harcamalar ise Muhacirin Tahsisatından karşılanmıştır. 1918 Ağustos'unda muhacirlere 3 kuruş yevmiye verilmeye başlanmış olup, daha sonra bu yevmiye 6 kuruşa çıkarılmıştır. Ne yazık ki, verilmeye başlayan bu yevmiye ihtiyaca cevap verecek derecede olmamakla birlikte yurtlarına döndükten sonra da kesilmiştir. Bu şekilde muhacirlerin yevmiyeleri kesilince ekmek alacak paraları olmadığından dağlardan topladıkları otlarla karınlarını doyurmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyeti, 21 Ekim 1918'de muhacirlere yevmiye yerine, İaşe-i Umumiye'den aynen ekmek verilmesi veya buna imkân olmadığı taktirde serbest piyasadan ekmek alınarak muhtaç olan muhacirlere dağıtılması hususunda vilayetlere tebligatta bulunmuştur²².

Bir yandan alınan bu tedbirlerle vilayetlerdeki durumun düzeltilmesi için çaba sarf edilirken diğer yandan da vilayetlerin halkından mecburi olarak başka yerlere göç etmiş olanların

²² Muhacirlerin din ve milliyet farklılıkların bakılmadan eşit şartlarda iskân ve iâşe edilmelerine dikkat edilmekteydi. Mesela, 18 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Ankara vilayetine gönderdiği bir telgrafnamede; "Canik sancağından Akdağmadeni'ne nakledilen Rumların mültecilere kıyasen iskân ve iâşeleri lazım gelir" diyerek bu konudaki ölçü ortaya konulmuştur. Hatta Müslüman halka yaptıkları bütün zulümlere rağmen düşman işgalinden kurtarılmakta olan vilayetlerde ele geçirilen Ermenilere karşı da son derece hoş görülü davranılmıştır. Türk ordusu açlıkla pençeleşirken bile elindeki bir parça ekmeği bunlarla bölünmekten çekinmemiştir. Van vilayeti düşman işgalinden kurtarılırken, burada kalan 750 kadar Ermeni aman dileyerek Türk kuvvetlerine sığınmışlar ve yiyecek hiçbir şeyleri bulunmayan bu insanlar bir süre askeri ambarlardan beslenmişlerdir. Ermeniler, kendilerine Türkler tarafından yardım edilmediği taktirde yöredeki binlerce Müslüman Türk gibi açlıktan öleceklerdi. Fakat bu defa da Van valisi Haydar Bey buna fırsat vermeyerek Ermenilerin köy ambarlarından beslenmesini emretmiştir. Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 319-320

tekrar memleketlerine geri dönmeleri için gerekli olan kanunlar çıkarılmaya çalışılmıştır. Dâhiliye nezareti bilhassa bu konuya özen göstermiş²³ ve Şubat 1918 de henüz savaş devam ederken Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından muhacirler için bir talimatname dahi çıkarılmıştır. Çıkarılan talimatname gereğince, savaş dolayısıyla zorunlu olarak başka bölgelere göç etmiş olan halkın mecburi bir şekilde yeniden kendi memleketlerine geri dönmeleri, ailelerinin sevk ve idareleri için şu hususlar tespit edilmiştir.

A- İstilaya Uğrayan Bölgelerin Asayişinin Temin Edilmesi Hakkında;

1- Harp durumu dolayısıyla başka yerlere iltica etmiş olan mültecilerin memleketlerine geri gönderilme zamanı istilacı kuvvetlerin memur heyetleri tarafından tespiti yapıldıktan sonra mahalli idareciler tarafından memur tayin edilir.

2- Bölgenin boşaltılması ve teslim edilmesi sırasında teslim edilen ve bırakılan, emanet edilen nakit para, resmi evrak ve defterlerin cinsi ve miktarını her iki taraf bir beyanname düzenleyerek birbirlerine sunarlar.

3- Önceki madde gereğince beyannamelerin teslimini takiben her iki tarafa askeri müfreze gönderilerek asayiş ve inzibat temin edilecek ve gerçekleştirilecektir.

4- Müslüman ve gayr-i Müslimlerin yerleşik olan bütün halkın yanlarında bulundukları silah, mühimmat, bomba, dinamit gibi silahları devlete ve şahıslara ait gasp ve yağma edilmiş malların muayene süresi boyuna hükümete teslim edilmeleri ilan olunacak ve aynı zamanda Mahalli Jandarma Kumandanları'nın başkanlığında polis memurlarından ve diğer kişilerden oluşmak üzere araştırma komisyonları kurulacak, gasp ve yağma edilmiş mallar için dahi mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığı altında olmak üzere savcı ve hakimlerle muhasebecilerden oluşan menhubat (yağma edilmiş) mallar komisyonları oluşturulacaktır.

5- Araştırma Komisyonları'nın araştırma sürelerinin bitmesinden hemen sonra, komisyonlar, her tarafta araştırma yaparak dışarıya ihraç edeceği silah ve

²³ B.O. A, DH/ İ.U.M 20/18,12/8

ateşli silahları ile yağma edilmiş olduğu iddia edilen eşyanın, ait olduğu komisyonla ve bu eşyanın sahiplerini divan-ı harplere verecektir.

6- Yağma Edilmiş Mallar Komisyonları, Araştırma Komisyonlarından verilen malları ve eşyası gasp edilmiş olduğu ortaya çıkanların mahkemeye müracaat hakkı saklı kalmak üzere sahibi olduğuna komisyonlarca karar verilen kimselere iade ve teslim edilecektir.

7- Yağma Edilmiş Mallar Komisyonlarında gerekli miktarda araştırma (tetkik) memurları istihdam olunacağı gibi, gerektiğinde bu komisyonların lüzum göstereceği yerlerde araştırma komisyonlarınca araştırmalar yaptırılacaktır.

8-Düşman istilasından kurtarılmış vilayet ve kazalarda oluşturulan Araştırma ve Yağma Edilmiş Mallar Komisyonları, işlemlerini denetim ve kontrol etmek üzere merkez vilayette valinin başkanlığı altında gerekli memurlardan oluşan denetim komisyonları oluşturacaklardır.

9- İşbu komisyonların kararları kesinlikle yerine getirilecektir.

B- Mültecilerin İade Edilmeleri ve Sevkleri Hakkında:

10- Mültecilerin memleketlerine iade ve sevkleri yavaş yavaş, derece derece yerine getirilecek ve sevkiyata, aşağıdaki maddelerde gösterilen mntıklar göz önüne alınarak başlatılacaktır.

11- Halen mültecilerin buldukları mahaller üç mntıkaya ayrılmıştır.

Birinci Mntıka;

Canik, Sivas, Mamuratülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Musul vilayet ve livaları ve Trabzon havalisine mücerren? ortaya çıkacak sevkiyat merkez ve iskeleleri,

İkinci Mntıka;

Kastamonu, Ankara, Halep, Adana vilayetleri, Niğde, Kayseri, Maraş, Urfa livaları,

Üçüncü Mntıka;

Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Balıkesir, Aydın, Konya, İçel, Antalya vilayet ve livaları.

Mültecilerin takip edeceği yollar;

12- Mülteci sevkıyatı aşağıda belirtilen sevk yolları ve umum yollar üzerinden yapılacaktır.

1. olarak,

İzmit, Eskişehir, Konya, **Karabigar**, Adana, Halep, **Resülayn**, Mardin, Ankara, Şimendifer, Dekovil hatları.

2. olarak,

Ulukışla'dan itibaren Niğde, Kayseri, Şarkışla, Sivas, Suşehri, Erzincan.

3. olarak,

Yozgat, Çorum, Merzifon yolu; Yozgat, Akdağmadeni, Yenihan, Sivas veya Yenihan-

4. olarak,

Deniz sevkıyatı için İstanbul (Tuzla), Ereğli, Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsun ve Trabzon iskeleleri.

5. olarak,

Urfa, Siverek, Diyarbakır, Ergani, Elazığ, Arapkir, Kemah, Malatya, Kangal, Kemah veya Kangal, Sivas, Amasya, Samsun yolu.

13- Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri dâhiline gidecek ahalinin dahil vilayette memleketlerine iadeleri için gerekli olan önlem ve tedbirler bölgelerin mülki memurları tarafından tespit edilecek ve uygulanacaktır.

Kara ve Deniz Sevkıyatına Tabi Tutulacak Mülteciler

14- Aydın, **Karasi**, **Hüdavendigar**, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Bolu, Kastamonu vilayet ve livaları dâhilindeki Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis mültecileri ve Eskişehir sancağı ile Konya, Adana vilayetleri, Ankara merkez sancağı dâhilindeki Trabzon mültecileri. Deniz sevkıyatına tabi tutulacaktır. Bandırma, Mudanya yoluyla gelecek mültecilere İstanbul (Tuzla) ve diğer yerlerden gelecek olanlara da İzmit merkez kabul edilecektir.

15- Geçmiş maddelerde belirtilen yerlerin dışındaki mülteciler deniz sevkıyatına tabi tutulacaktır.

Mahalleler:

16- Kara ve deniz sevkıyatında mültecilerin çıkış merkezleri ile Balıkesir, Bandırma, Bursa, Mudanya, İzmit, İstanbul (Tuzla), Ereğli, Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsun, Eskişehir, Ankara, Konya, Akbigâr, Resülayn, Mardin, Diyarbakır, Ergani, Elazığ, Kangal, Sivas, Suşehri, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Ulukışla, Maraş, Urfa, Siverek merkezleri işe merkezi olarak kabul edilecektir.

17- Sevk edilecek mültecilerin ekmekleri, çıkış yerlerinden sevk edilecekleri ilk işe merkezi arasındaki mesafe dikkate alınarak verilecektir.

C- Mülteci Kafilelerinin Düzenlenmesi ve Sevki Hakkında

18- Memleketlerine geri dönmek arzusunda bulunan mültecilerin, iade işlemleri mülki memurların başkanlarının emri altında, muhacirin müdür ve memurlarıyla, sıhhiye müdür veya müfettişlerinden, jandarma kumandanıyla, polis müdürlerinden veya polis merkez memurlarından oluşan bir heyet vasıtasıyla yürütülecektir. Muhacirin müdür ve memuru bulunmayan yerlerde de Memurin-i Mülkiye Reisi ve İnzibatiye Reisi tarafından yerine getirilecektir.

19- Sevkıyata önce asayiş temin edilecek yerlerden başlanılıp daha sonra diğer bölgelere geçilecektir. Uygulamaya öncelikle birinci mntıkada bulunanlardan başlanılacaktır.

20- Bulaşıcı hastalık tespit edilen bölgelerdeki mahallerden sevkıyat yapılması yasaklanmıştır.

21- Sevkıyata, ele geçirilen vilayetlerdeki mülki memurların başkanlarının emriyle başlanılacaktır. Ayrıca nazırlıklardan bildirilecek tebliğe ve verilecek talimatname hükümlerine uygun olarak yerine getirilecektir.

22- Sevkıyatta esas, :müracaat eden ve memleketlerine geri dönmek isteyenler göz önüne alınacaktır. İsteği ve arzusu olmayan hiçbir kimse şimdilik iade edilmeyecek ve memleketlerine iadelerine değin hükümetin eskisi gibi yardımını ve korumasını devam edecektir.

23- Memleketlerine geri dönmek isteyen kişilerin sayısının fazla olmasından dolayı çoğunluğun karşısında; birinci olarak, bizzat nakliye vasıtasını tedarik edebilenler; ikinci olarak, memleketlerinde emlak ve para getiren mülk (ev, dükkan, tarla, bağ, bostan) sahibi olup hükümetin yardım ve desteğinden faydalanamayanlar, üçüncü olarak, erkekli aileler ve beraberindekiler (hısımlar ve akrabaları), dördüncü olarak henüz iskân edilmemiş bulunanlar tercih edilecektir.

İadeleri Geciktirilecek Mülteciler:

24- Devletçe buldukları yerlerden kesin iskâna tabi tutulanlar, hükümetçe iskân edilerek emlak ve araziye halen sahip ve bu sene için mahsulü bulunanlar, hasta, acize, iş göremez durumda olanlar, yolculuğa tahammül edemeyecek durumda olanlar, şimdilik iade edilmeyecek ve bunlara hiçbir şekilde vesika verilmeyecektir.

25- Geri dönmeleri kabul edilen mülteciler, kafiyele ayrılmak ve düzenlenecek kafiye sıra numarası ile tarih ve hareketi ve memleketlerine iadelerinde mahsur görülmediği ve yolluk olarak verilen ekmeğe veya erzak miktarına ve iskân vesikasına sahip olanların, vesikalarına işaret konulacak ve vesikası olmayanlara, geçmişe ait açıklama yapılacak ayrıca vesika düzenlenecek ve kendilerine verilecektir.

26- Bu suretle ayrılan kişiler aile reisi ismiyle, aile efradının kadın ve erkek miktarı, memleketleri, hangi yolla sevk edilecekleri ve sevk anında kendilerine yolluk olarak verilen ekmeğe veya erzak miktarı özel bir şekilde deftere kaydedilecektir. Bu kayıt muamelesi dönüş yolu üzerine rastlayan en yakın iş merkezlerinde yerine getirilecektir.

27- Mültecilerin seyahatlerinin ve konaklarının devamı, iaşe merkezlerinde mümkün olacağından, vesikalarına işaret konulacak veya yeniden vesika alacak olan mültecilerin vesikaları özel bir şekilde muhafaza edilecek ve daha sonra aranıldıkça göstermeleri gerekeceğinden, vesikaları anlayabilecekleri şekilde kendilerine ulaştırılacak ve bildirilecektir.

28- Kafile halinde sevk edilecek mültecilerin yollarda tecavüze uğramamaları ve geçecekleri yerlerde hasar ve tahribat olayına meydan vermemeleri için kafilenin yanlarına gerekli miktarda inzibat kuvveti verilecektir.

29- Kafileler hareketinden evvel askeri ve mülki hakimler tarafından muayeneleri yapılacak ve tam anlamıyla sağlıklı olanların vesikalarına işaret konulacaktır.

30- Kafileler 13.Maddede yazılı sevk yolu üzerinden sevk olunacaklardır. Sevk yolu boyunca tesadüf etmeyen (rastlanmayan) mahallelerdeki mülteciler dönüş yoluna en yakın merkezlere gönderilecek ve kafile tertibatı sözü edilen bölgelerce yerine getirilecektir.

31- Kafilelerin günlük alacağı mesafe azami altı saattir. Buna dayanarak sevk yolunda mültecilerin rahatı ve huzuru için gerekli olan yerlerde imkân dahilinde geçici misafirhaneler kurulacağı gibi askeri misafirhanelerden de faydalanılacaktır.

32- Yolda hastalanacak mülteciler, konak merkezlerinde kafilerden ayrılarak en yakın bulunan hastane merkezlerine sevk edilecektir.

33- Karadan sevk edilecek kafilelerin yanında bulunan çocuk ve aciz kadınlara kafile eşyası için gerekli olan nakliye vasıtası sağlanacaktır.

34- Sevk edilecek mültecilerin ekmekleri gerektiği zaman askeri teşkilat tarafından dahi temin edilmekle beraber, otomobil, araba, hayvan gibi nakliye vasıtası verilecek ve dekovil olan bölgelerde mültecilerin bu yol ile hareketleri temin edilecek ve her ne şekilde olursa olsun kendilerine yardım edilecektir.

35- Mülteciler iaşe merkezlerine vardıklarında her şeyden önce vesikaları araştırılacak, yiyecekleri ve giyecekleri tedarik edilecektir. Ancak, bulaşıcı

hastalığı olduğu anlaşılırsa sağlık ekiplerinin göstereceği şekilde muamele yapılacaktır.

36- Vesikası olmayanlar, sevkıyata dahil olmayan mıntikalardan gidecekler ve kendileri diğer mülteciler gibi, yani devletin iskân muamelesine tabi olanlar gibi, sevk esnasında hükümetin yardımını alamayacaklardır.

D- Mültecilerin Memleketlerinde İskân Şekilleri Hakkında:

37- Çağrılacak ve bir araya toplanacak vilayet halkının kurtarılmış vilayetler dâhilindeki yerlerine sevklerine ve ziraat ihtiyaçları ve iskânlarına ait uygulamalar hükümetlerce yerine getirilecektir.

38- Vilayet halkının yiyeceği için gerekli olan buğday ve tohumluk, yiyecek ambarlarından alınacağı gibi, ordu yanında bulunup geri verilecek olan hayvanlar, araba ve ziraat alet edevatları vesaire makbuz karşılığında alınarak en fazla hasar görmüş olan ve yardıma muhtaç bulunan mültecilere usulen verilecek ve dağıtılacaktır.

39- Hükümet tarafından oturacakları yerler yapılacak, muhtaç olan kişilerin inşaat masrafları ve bunun gibi vesair şekilde yardıma muhtaç olanların da alacakları maddelerin ve eşyanın bedeli tespit edilecek taksitlerle tamamen ödemeleri şarta bağlanacaktır.

40- Gereken mahallere binaen işbu talimatname maddelerinin değişikliğine mülki ve askeri yönden lüzum görüldüğü takdirde, olayın detaylı açıklaması ortaklaşa olarak Dâhiliye Nezareti'ne bildirilecektir. Ancak izin istemeye müsait vakit olmadan, acil bir şekilde talimatnamede değişiklik yapılmadan, uygulama mevkisini terk edenler, sebebini derhal adı geçen nezarete bildirilecektir.

41- Bütün memurlar ve bu memurların bağlı bulunduğu hükümet meclisi işbu talimatname hükümlerinin uygulanmasına ve yerine getirilmesine mecburdur.

Savaş halinin devam etmesine rağmen, bu gibi çalışmaların yapılması, devlet teşkilatının güçlü ve planlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü işgalden henüz kurtulmuş olan vilayetlerde muhacirler için bu

derece önemli ve detaylı önlemlerin alınmış olması bunun en güzel örneğidir. Özellikle ordu teşkilatının yapılan icraatlarda ön planda yer alması da dikkati çeken diğer bir husustur. Zira dört yıl boyunca Avrupalı devletlerle savaşmak zorunda kalan Türk Ordusu bu dönemde bozulmamış kurumların başında gelmekteydi. Kısa süre sonra aynı ordu, çok daha büyük bir görevi yerine getirecek ve istiklal savaşını gerçekleştirecektir.

Beyannamenin ilan edilmesinden²⁴ kısa bir süre sonra uygulamaların daha da mükemmel yürütülebilmesi için 6 Mart 1918' de Dâhiliye Nezareti, önce istila edilip daha sora boşaltılmakta olan yerlere görevli memurlar ve tasarruf defterleri gönderilmesi ve asayişin tesis edilmesi konularıyla ilgilenmeye başlamıştır. Dâhiliye Nezareti, bölgeden talep edilen memurların gönderilmesini uygun bulmuş ve gerekli olan hazırlığı başlatmıştır²⁵. Nezarete gönderilen bu talep telgrafına binaen Meclis-i Vükela tarafından yapılan görüşme sırasında, Maliye, Adliye, Nafia, Maarif ve Ziraat Nezaretlerince de müfettiş sıfatıyla yetkili birer kişi tayin edilmesi ve ordu komutanının da beraberlerinde gönderilmesi teklif edilmiştir. Beraber çalışmak üzere uzman kişilerden oluşan böyle bir heyetin oluşturulması ve bölgeye gönderilmesine karar verilmesi olayı ve bu heyetin gönderilmesinin gerekli olduğu fikri III. Ordu Komutanlığı²⁶ tarafından da talep edilmiştir²⁷.

III. Ordu'nun böyle bir talepte bulunması ise gerek sorunlara sorumlu sıfatıyla yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemli olmakla birlikte, gerekse savaş dışında büyük fedakârlıklarını devam ettirmesi açısından önemlidir.

²⁴ B.O. A, DH/ İ-UM 20/18, 12/8

²⁵ B.O. A, DH/ İ-UM 20-18, 12-10

²⁶ 21 Şubat 1918'de VI. Ordu'nun, Kafkas Cephesinde ele geçirdiği bölgeler, III. Orduya devredilmiş olduğundan bölgenin tamamıyla ilgili en yetkili makam bu ordu olmuş ve bölgenin bütün sorunlarıyla bizzat ilgilenmiştir Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, 272. 14. 74/ 14. 12

²⁷ B.E.O, Belge No: 338094

Osmanlı Devleti bu şekilde muhacirler meselesinin üstesinden gelmeye çalışırken bir de esirler problemini halletmeye çalışmıştır. Şöyle ki, III. Ordu'nun savaş sırasında düşmandan ele geçirmiş olduğu esirler, Üsera Talimatnamesi gereğince idare ve iâşe olunmaktaydılar. Buna göre, esirlerin idare ve iâşeleri kolordu komutanları veya vekilleri tarafından belirlenen bir komisyon tarafından yürütülmekteydi. Bu şekilde oluşturulan komisyonlar vasıtasıyla esirlerin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların sağlanması için gerekli olan harcamaların miktarı Harbiye Nezaretine bildirilmekteydi. Esirlerin serbest kalmaları ya da ülkenin iç kesimlerine gönderilmeleri III. Ordu Komutanlığı'nın emrine bağlı bulunuyordu²⁸. III. Ordu bu sorunu da kendine yaraşır bir şekilde çözmeye çalışmış ve elinden gelen bütün fedakârlığı yapmıştır.

3-Memurların Genel Durumu ve Bölgede Yapılan İdari Düzenlemeler

Savaş dolayısıyla artan enflasyonla birlikte geleneksel Osmanlı toplum yapısı da çözülmeye başlamıştır. Toplumun önemli kısmını oluşturan asker ve memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa bir sürede yoksullaşmıştır. Savaşın sebep olduğu hayat pahalılığı en çok devlet memurlarını sıkıntıya sokmuştur. Tüccar, esnaf, sanatkârlar ve çiftçilerin durumu memnuniyet verici olmamakla beraber memurlardan daha iyi durumda bulunuyorlardı. Memurlar savaşla birlikte ailesini doyuramaz hale gelmişti. Çünkü savaşın başlamasıyla birlikte hükümet ilk fedakârlığı memurlardan beklemiş, maaşların %50 sini kesintiye tabi tutarak zorunlu tasarrufa yönelmiştir. Böylece daha savaşın başlangıcında memur kesimi geçim sıkıntısına düşmüştür²⁹.

İâşe Nazırı Kemal Bey, göreve başladığı gün gazetelere verdiği demecinde, İâşe Nezareti'nin her şeyden önce sokaklarda açlıktan ölmek tehlikesine maruz bulunan çaresiz kimseler ile namusları dairesinde görev yapmak gayretinde buldukları halde sıkıntı içerisinde bulunan memurları bu durumdan kurtarmayı

²⁸ Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 320

²⁹ Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki, s. 320

ilke edindiğini söylemiştir. Bu amaçla nezaret sabit gelirli memurlara düzenli olarak cuz'i bir bedel karşılığında elbise, ayakkabı ve erzak dağıtarak sıkıntılarını hafifletmeyi düşünüyordu. Hatta memurlara dağıtılacak eşya ve erzak ucuz fiyat üzerinden verilecekti. Ayrıca emekli ve fakirler ile sıkıntı içerisinde bulunan şehit ve asker ailelerine ülkenin çeşitli yerlerinde açılacak aşhanelerden de yemek verilebilecekti³⁰.

Bütün bu ifade ve planlar ne yazık ki, istenilen sonucu vermemiş boş bir vaatten ibaret kalmıştır. Talat Paşa kabinesinin istifasıyla beraber Kemal Bey'den boşalan İaşe Nezareti'ne atanan Celal Muhtar Bey, yaptığı açıklamada mevcut erzakın genel bir dağıtıma yetmeyeceği ve herkese iki üç kilo patates vermekle ihtiyacın karşılanamayacağını söyleyerek memurlara erzak dağıtımını konusunu bir süre için ertelemiş ve savaşın sonuna kadar da böyle bir uygulama yapılmamıştır.

Ayrıca işgal edilen vilayetlerden kaçarak komşu vilayetlere sığınmış bulunan muhacir memurların durumu diğer memurlara göre daha korkunç bir durum almıştı. Bunlar ailelerini doyurabilmek için göç ederken yanlarında getirebildikleri kap kaçaklarını ve hatta sırtlarındaki elbiselerini de satarak çok yüksek fiyatlarla ekmek almışlardır. Artık satacak bir şeyleri kalmamış olan bu memur ailelerine hükümet tarafından da ciddi bir yardımda bulunulmamıştır.

İaşe Müdüriyet-i Umumiyesince her ay düzenli olarak erzak dağıtımında başarı sağlanamayınca memurların iaşe problemini daha gerçekçi bir yöntemle halletmek amacıyla 3 Haziran 1918'de yeni bir uygulamaya gidilmiştir. Buna göre, memurlara her ay erzak dağıtılmaktan vazgeçilecek ve harman zamanında altı aylık ihtiyaçlarına yetecek kadar erzak toptan olarak kendilerine verilecek, geriye kalan zahire ise iaşe ambarlarından teslim edilecekti.

Gerçekleştirilen bütün bu uygulamaların haricinde işgalden kurtarılan bölgelerin yeniden bayındır hale getirilebilmesi için bir dizi çalışmanın yapılması da lazımdı. En azından başlangıçta bölgeden göç eden Türk insanı yurtlarına geri

³⁰ Tanin, 25 Ağustos 1918, s. 2

döndüklerinde, viran olan yerlerin canlandırılması, huzurun korunması, adli ve idari yapının yeniden oluşturulması, imar, iskân ve ziraat işlerinin üstesinden gelinebilmesi büyük bir çalışma gerektiriyordu. Bu gayretlerin başarıyla yapılabilmesi için de en azından bu bölgelerin cazip hale getirilmesi şarttı.

Bu amaçla yapılan görevlendirilmelerin haricinde ayrıca bu bölgelerde mülki idarenin tam olarak kuruluşuna kadar, yani işler tam olarak yoluna girinceye kadar, III. Ordu Komutanlığı'nın koruması (emri) altında mülki memurların tayin edilmesine karar verilmiştir. Aynı şekilde adli mahkemeler kuruluncaya kadar, Dîvân-ı Harp mahkemelerinin yetkisi dahilinde bulunan adlî memurların III. Ordu tarafından görevlendirilmesi de kararlaştırılmıştır. III. Ordu Komutanlığı bu konuda özellikle titiz davranmış biran önce mahkemelerin kurulması gereğini sürekli olarak vurgulamış ve yapılan bu teklif değerlendirilmeye alınmıştır.

Bu teklifin yanı sıra ayrıca acilen jandarma teşkilatı kurulması önerisinde de bulunulmuştur. Bölgeye gönderilecek memurlar için özendirici olması açısından, kadrosu kesinleşinceye kadar maaşlarının bir misli derecesinde ödenek verilmesi kabul edilmiştir³¹. Memurlara ayrılan ödenek 1918 senesi bütçesine sekiz aylık olarak verilmiştir. Senenin sonuna kadar dört aylık "tahsisat-ı munzamma" talep edilmiş ve bunun için düzenlenen kanun, Meclis-i Mebusan'a verilmiş ve meclisin 21 Kasım 1918 tarihli oturumunda görüşüldükten sonra, uzun süren tartışmalarla birlikte nihayet kabul edilmiştir³².

Osmanlı Hükümeti, bu bölgelere gönderilecek bayındırlık ve ziraat memurlarının önceden hazır bulunmasını istemiş ve bu istek değerlendirilmeye alınmıştır. Bundan dolayı Ziraat ve Ticaret Nazırlıklarına gereken emirler verilerek, talimat doğrultusunda bu bölgeler için üç kişinin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Aydın Vilayeti Ziraat Müdürü Talat, Akhisar Ziraat Okulu

³¹ B.O. A, DH/ İ.UM. 20/18, 12

³² Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, C. I, Ankara 1990, s. 124

Müdürü Hikmet ve Adana ile Maraş Ziraat Müfettişi Faik Beyler ziraat işleriyle ve diğer işlerle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir³³.

Ayrıca III. Ordu tarafından yapılan bir talep üzerine, kurtarılmış vilayetlerde idari işleri düzenlemek için görevlendirilen ordu kumandanının yanına bir de mülkiye memurunun yardımcı olarak atanmasına karar verilmiştir. Görevlendirilen kişiler ile adli yönden işbirliği yapmak üzere Trabzon ve Canik Teftiş Dairesinde memur olarak çalışan bir kişi tayin edilmiştir. Bu kişi, Trabzon'dan 3 Nisan 1918 tarihli gönderdiği telgrafında, Ordu Komutanı'nın Trabzon'a gelmiş olduğunu haber vermişti. Komutanın yanında bulunan Dâhiliye Nazırı Teftiş Heyeti Genel Müdürü Hamit Bey tarafından verilen bilgiye göre, Adliye Müfettişiyle görüşme sağlanamadığı gibi kendisinin de ordudan istifa ettikten sonra, mülki memurluk görevinde ortaya çıkacak olan anlaşmazlığın araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Adı geçen mülkiye memurunun kim olduğu da henüz tespit edilememiştir³⁴. Yaşanan bu anlaşmazlık ve belirsizlik durumu, tespit edilen görevlerin henüz tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Görevlerin ne kadar önemli olduğu henüz algılanamamakla beraber savaşın halen devam ediyor olması da bunda önemli bir etkidir.

Bütün bu anlaşmazlıkların giderilmesi için düşmandan kurtarılmış olan vilayetlerde mahalli idareler kuruluncaya kadar oralarda bulunan ve daha önceden istihdam edilmiş olan mülki memurlara gerekli maaş verilmiş ayrıca masrafları da karşılanmıştır. Bütün bölgenin askeri kıtalar dahil olmak üzere, ordu tarafından tesfiye edilmesinden başka çare olmadığını söyleyen Dâhiliye Nazırı, bu teklifini Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 24 Mart 1918 tarihli telgrafıyla sunmuştur³⁵. Enver Paşa, aynı tarihte kendisine yapılan bu teklifi değerlendirerek, meselenin ordu tarafından sonuca bağlanmasından başka bir çare bulunmadığından dolayı konunun acil olarak Meclis-i Vükelâ tarafından Harbiye

³³ B.E.O,Belge No: 337494

³⁴ B.E.O,Belge No: 338094

³⁵ B.E.O,Belge No: 338182

Nezareti'ne tebliğ edilmesini talep etmiş ve sonuçtan kendisinin de bizzat haberdar edilmesini emretmiştir³⁶.

Enver Paşa'nın bu talebi üzerine derhal harekete geçilmiş, sadrazamlığa bağlı İdari İşler Kalemî bu işle bizzat görevlendirilmiş ve mali meseleler halledilinceye kadar kurtarılmış vilayetlerdeki bütün işlerin askeri kıta işlerine dahil edilmesi ve bu konunun ordu tarafından bir neticeye bağlanması konusunda gerekli hazırlıklar yapılmıştır³⁷. Sadrazam Talat Paşa ayrıca Trabzon, Van, Bitlis, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'e de bir telgraf göndererek kurtarılmakta olan vilayetlerde mali işler tam olarak yoluna girinceye kadar askeri kıtaların bu işlerle ilgileneceği ve işlerin bizzat orduya bağlanacağı duyurulmuştur. Aynı telgraf ayrıca vilayetlerin Umumi İşler Müdürü Lütfü Bey'e, Teftiş Heyeti Genel Müdür Vekili Vehib Bey'e, Muhasebe Müdürü Saim Bey' e de bildirilmiştir³⁸.

Harbiye Nazırı Enver Paşa mesele ile bizzat ilgilenmiş olup, düşmandan kurtarılmış vilayetlerde hangi tarihlerde nerelerin geri alınmış olduğu ve oralarda gerek Rus askeri ve gerekse Ermeni ve Rum çeteleri tarafından ne gibi korkunç cinayetlerin işlenmiş olduğunun araştırılıp, ayrıca ilgili şubeler nezaretince açıkta olanların tespit edilip gereken işlemlerin yapılması için bizzat ilgilenilmesini emretmiş ayrıca ilgili nazırlıklarca bu işlemlerin takip edilmesi ve sonucun da kendisine bildirilmesini bilhassa istemiştir³⁹.

III. Ordu Kumandanlığı'ndan daha sonra alınan bir telgrafta, kumandanlık, beraberinde görevlendirilecek mülki memur ile çalışmak üzere uzman kişilerden oluşan bir heyetin gerekli olduğunu bildirmesi üzerine, Harbiye Nezareti, maliye, adliye, nafia, maarif ve ziraat nezaretlerince müfettiş sıfatıyla salahiyyətli birer kişinin tayin edilip ordu kumandanı yanına gönderilmesine karar vermiştir.

³⁶ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-23

³⁷ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-23

³⁸ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-23

³⁹ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-14

Esasen yapılan hazırlıklar üzerine, aynı konu Meclis-i Vükelâ tarafından da ele alınmış ve kurtarılmakta olan vilayetlerde idari işlemleri yürütmek ve düzenlemek için Ordu Kumandanının yukarıdaki isteği üzerine mülkiye memuru ile birlikte çalışmak üzere maliye, adliye, nafia, maarif, ziraat ve ticaret nazırlıklarınca da müfettiş sıfatıyla salahiyetli birer kişinin görevlendirilmesine karar verilmiş ve bu karar da gerekli kişi ve makamlara bildirilmiştir⁴⁰. Aradan fazla zaman geçmeden 25 Mart'ta işlemler başlatılmıştır.

21 Nisan 1918'de de Vilâyat-ı Müstahlasa için, idarenin düzenlenmesi amacıyla Ordu Kumandanı'nın beraberine mülkiye memuru ile birlikte çalışmak üzere müfettiş sıfatı ile Maarif Nezareti'nce, Sivas'ta bulunan Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Saib Bey tayin edilmiştir. Tayin emri kendisine bildirildiği gibi ayrıca Harbiye Nezareti'ne de konu hakkında bilgi verilmiştir⁴¹.

Tayin edilen bu kişilerin birinci derecedeki görevi, şehirlerin teslim işlemlerini her iki taraf kumandanları arasında en güvenli şekilde bir sonuca bağlamaktır. Kumandanlar arasında gerekli görüşmelerin yapılabilmesi için ve bu görüşmelerin sağlıklı bir şekilde sonuçlanabilmesi için o bölgede mülki idare tam olarak kuruluncaya kadar Ordu Kumandanı'na yardımda bulunmak üzere mülki memur sıfatıyla Teftiş Heyeti Genel Müdürü Hamid Bey seçilmiş ve beraberinde mülkiye müfettişi ile birlikte III. Ordu Karargâhına gitmiştir.

Bu konu ile ilgili yayınlanan bir karamame şöyledir; “Erzurum felaketzedelerine ait işleri düzenlemek için oluşturulacak olan heyetler, aşağıdaki şekilde olacaktır.

Madde 1- Erzurum Valisi Zühtü Bey'in başkanlığında merkezde oluşturulan Erzurum harekâtı, felaketzedelerine yardım için Erzurum Mevki-i Müstahkem Komutanı Miralay Hasan Bey memur edilmiştir.

⁴⁰ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-38

⁴¹ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-18; B.E.O, Belge No:338370

Madde 2- Pasinler, Narman ve Hınıs kazalarında mahalli kaymakamların başkanlığındaki komisyonlar, IX. Kolordudan tayin edilmiş Ümeray-ı Askeriyeden bir kişinin tahtı emri başkanlığına gireceklerdir. İşbu kazaların harekât-ı arzdan uzak olan nahiyelerinde de Kolordudan tayin olunacak subaylar başkanlığında komisyonlar oluşturulacaktır.

Madde 3- IX. Kolordu Erzurum ve Kars Müstahkem mevkisi kıta halinde biner askerden az olmamak üzere bir kıta ve bundan başka üç istihkâm bölüğü ve inşaat-ı istihkamiye komisyonları da Erzurum felaketzedelerinin emrine verilecektir. Bu kuvvet zeminlik ve baraka inşasında halka delalet edecek yardım vazifesini yerine getirecektir. İnşaatın intizamı, sürat ve faaliyetini temin noktasından hareket sahası ve faaliyet mıntıkası geçerli olmayıp Müstahkem Mevki Kumandanı Hasan Bey'in emri altında bulunacaktır. Kazalar ve nahiyeler bir diğerine bağlı olarak faaliyet mıntıklarına ayrılacaklardır. Bu faaliyet mıntıklarının kumandanları 2. maddede yazılı olan komite planları başkanlarıncı olacaktır.

Madde 4- Faaliyet ve vesait temininde askeri ambarlarında mevcut bilumum vasıtalar, Mevki-i Müstahkem Kumandanlarının yardımı ile toplanılabilecektir.

Madde 5- Neticesinde 1,5 ay nihayetinde başlanmasında zaruri olan inşaata dışarıdan tahta yetiştirmenin de belki de mümkün olamayacağına kabul etmek uygun ve ihtiyattır. Bu sebeple Sarıkamış ormanlarından bütün ihtiyacı karşılayacak surette azami istifade imkânı aramak lazımdır... İhtiyaç nispetinde tahtanın elde edilmesi mümkün görülüyor. Zeminlik ve Baraka inşaatının tamir mühleti pençe direklerle yapmak zaruri olacaktır. Sarıkamış ormanlarından acele olarak bu keresteleri yapabilmek ancak askeriye'nin yardımıyla mümkün olabilir. Kıtaatın seri olarak çalışması fevkalade önemlidir. Bunun için şark şimendiferlerinin bütün müesseselerinden faydalanılması gerekmektedir⁴².

Yayınlanan bu kararname çok önemli bir gerçeği de ortaya koymaktadır. Şöyle ki, bölgedeki felaketzedelere yardım yapılması amaçlanırken bütün detaylar

⁴² ATASE, İ.S.H. Kutu no: 1552, Gömlek no: 108, Belge no: 108-1

en ince ayrıntısına varıncaya kadar düşünülmüş olup, hiçbir husus göz ardı edilmemiştir. Türk Ordusu sadece savaşta başarı kazanmaktan ziyade savaşın sonra da aynı şekilde sorumluluğunun sınırlarını daha da genişleterek her türlü bayındırlık ve imar işlerinin haricinde idari vazifeyi de üstlenmeyi bilmiştir.

4- Bölgedeki Ekonomik Çöküntü ve Alınan Önlemler

I.Dünya Harbi sırasında tamamen tahrip olmuş, yıkılmaya yüz tutmuş bir ülke senelerce hem maddi hem de manevi olarak düşmanları tarafından yıpratılmıştır. Özellikle doğu vilayetleri bu durumu daha yoğun bir şekilde yaşamışlardır. Doğu vilayetleri halkı, harbin merkezinde bulunmaları dolayısıyla direk olarak istilaya uğramış ve çok daha büyük fedakârlıklar yapmak zorunda kalmışlardır. Evlatları düşman istilası altında mahvolmuşlar, malları ve mülkleri yağma edilmiş, pek çok feci olaylara maruz kalmışlardır. Veya memleketlerini, mallarını, mülklerini terk ederek göç etmek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı bu vilayetler kurtarıldıktan sonra yaşanan olayların tamir edilmesi meyanında iktisadi durumlarının düzeltilmesi ve bayındırlık işlerinin yeniden eski hale getirilebilmesi için hükümet tarafından gerekli tedbirler alınmasına karar verilmiştir.

Yıllarca devam eden savaş nedeniyle, başta tarımsal üretim olmak üzere, her türlü üretim faaliyetlerinde önemli bir düşüş görüldüğünden ülkenin ekonomisi iyice bozulmuş, hazinenin iç ve dış borçları hızla artmaya başlamıştı. Bu durum bazı istisnalar dışında her kesimden insanın daha da fakirleşmesine, açlık ve sefaletle düşmesine yol açmıştır.

Söyle ki, mevcut ekonomik düzensizlikten kaynaklanan yiyecek kıtlığından cephelere yakın bölgedeki insanlar daha çok etkileniyorlardı. Nitekim Kafkas Cephesinde bulunan III. Ordu birlikleri daha ziyade Erzurum ve civarında toplanmış olduğundan özellikle bu bölge ahalisi yiyecek açısından büyük bir sıkıntı içinde bulunuyordu. Ayrıca cephe ve cepheye yakın olan bölgelerdeki ekili arazi

zaman zaman askeri harekât ve düşman istilalarına maruz kaldığından iç bölgelere göre tarımsal üretimde daha fazla düşüş görülmekteydi.

Özellikle savaşın uluslar arası ulaşımı kesintiye uğratması, ülkenin bundan böyle büyük ölçüde kendi yiyecek kaynaklarıyla beslenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte ülke üretimine katkıda bulunan binlerce insan askerlik hizmetine alınca üretici sınıf azalmış, tüketici sınıf hızla artmıştır. Bunun yanında tarımsal üretimin bel kemiğini oluşturan yük hayvanlarının da ordunun emrine alınması tarım sektörüne vurulan ikinci bir darbe olmuştur. Tarım işleri, cephe gerisinde bulunan ve askerlik mükellefiyeti dışında kalmış, ihtiyaç, kadın ve çocuklar tarafından yapılmıştır. Böylece savaşın başından başlayıp sonuna doğru artarak devam eden kıtlık, açlığa sebep olmuştur.

Bu zorluklara rağmen bölgede görülecek olan yiyecek sıkıntısı için pek çok tedbirler düşünülmüştür. En azından hasat mevsimine kadar bölge halkına yiyecek temin edilmesi hususu dile getirilerek, bölgedeki aciz halka günlük veya aylık olarak yiyecek dağıtılmasının zorunlu olduğu üzerinde özellikle durulmuş ve bu ihtiyaçların III. Ordu tarafından ödenmesi ve dağıtılmasına izin verilmesi talebinde bulunulmuştur. Çünkü gerek vilayetlerde gerekse vilayetlere bağlı kasabalardaki halk her gün hükümete bizzat müracaat ederek açlıktan ölmekte olduklarını bildirmişlerdir. Buna ilaveten yapılan araştırmalardan, bölge halkının açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları anlaşılmıştır. Bundan dolayı yüzlerce kişinin hayatının acilen kurtarılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Gerekli önlemler alınarak Ordu Kumandanlığı'ndan bu durumda bulunan kişilere verilmek üzere acilen o an için 3,000 Liranın verilmesi ve geriye kalan 7,000 Liranın da daha sonra verilmesine karar verilmiştir. Toplam yardım olarak tespit edilmiş olan, adı geçen 10,000 liranın bu bölgeye verilerek tahsisat adı altında ordu veznesine bir an evvel aktarılması istenilmiştir. Maliye Mutasarrıfı Eşref Bey 24 Mart 1918'de bu talebini Dâhiliye Nezaretine iletmiştir⁴³.

⁴³ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-25

Özellikle kurtarılmış vilayetlerden Erzincan halkı, daha sonra dağıtılmasına karar verilen 7.000 liranın kendilerine dağıtılmak üzere Erzincan Mutasarrıflığına başvurmuşlardır. Talep edilen bu paranın III. Ordu Kumandanlığı'na verilmesi ve kumandanlık vasıtasıyla dağıtılması da istenilmiştir⁴⁴. Halkın talepleri sadece yiyeceklerle sınırlı kalmamış, başka taleplerde de bulunmuşlardır.

16 Ekim 1918'de Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, Maliye Nezaretine tebliğ edilen 10.000 liranın hangi hizmet ve hangi hususlarda harcanması için tahsis edildiğini sorarak Erzincan'ın bu husustaki ihtiyacını peyderpey bildireceğini ifade etmiştir⁴⁵. Eşref Bey, tahsisatla ilgili taleplerine daha sonra ki tarihlerde de devam etmiş olup 28 Ocak 1919 tarihli bir başka telgrafta da 50 bin lira tahsisat talebinde bulunmuştur. Parasızlık yüzünden mahalli hizmetleri yerine getiremediğini, muhtaç olanlara yardım yapamadığını, tehir edilmesinin mümkün olamayacağı acil işler için her hangi bir teşebbüste bulunamadığını söyleyerek 50 bin liranın en kısa zamanda gönderilmesini istemiştir⁴⁶.

Dâhiliye Nezaretinden 4 Mart 1919'da Eşref Bey'e verilen cevapta, Vilayat-ı Müstahlaşa adına tahsisat-ı fevkalade adı altında ayrılan 5 milyon liralık tahsisatın Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis vilayetlerine ve Erzincan Livasına tahsis edilmiş olduğunu, bundan Erzincan livasına 50 bin liranın ayrıldığını söyleyerek, bu paranın iki güne kadar acil ihtiyaçlar için gönderileceği bildirilmiştir⁴⁷.

Esasen halkın ısrarlı taleplerine binaen Başbakanlık derhal harekete geçerek uzun süre düşman işgali altında kalan pek çok şehrin yerle bir edilmesinden dolayı buraların imarı ve ihyası ayrıca geri gelen halkın beslenme ve barınmasıyla ilgili olarak iyileştirme çabalarını başlatmıştır. Bunun yanında bölgede ziraat hayatının yeniden canlandırılması ve ekonomik problemlerin halledilmesi iktisadi temellerinin yeniden oluşturulması amacıyla Maliye Nezaretinin bütçesine 5

⁴⁴ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-25

⁴⁵ Cumhuriyet Arşivi, 272. 65/ 6. 2. 16

⁴⁶ Cumhuriyet Arşivi, 272. 14/ 75. 20. 7

⁴⁷ Cumhuriyet Arşivi, 272. 14/ 75. 20. 7

milyon liralık olağanüstü tahsisat ayrılmasına karar verilmiştir⁴⁸. Bu tahsisat Meclis-i Mebusan'ın 11 Aralık 1918 tarihli oturumunda oylamaya sunulmuş ve oy çokluğu ile kabul edilmiştir⁴⁹.

Ayrılan bu tahsisatın yarısından fazlası, Aralık 1918'in sonuna kadar harcanmak suretiyle kullanılmıştır. Tahsisat, bakanlıklar ve çeşitli dairelerin bütçesinde karşılığı bulunan "bütün hizmet ve umum görevler karşılığı" kaydından faydalanılarak her bakanlık ve dairenin adı geçen vilayetlerde oluşturulan görevler ve gönderilen memurların maaşlarına harcamaya tahsis olunmuştur. Bilhassa bazı dairelerin adı geçen vilayetlerde oluşturulacak olan teşkilatlanmayı gerçekleştirip, memurların görevlerini tam olarak yapabilmesi için her daire istediği kadar tahsisattan harcama yapmış ve bu şekilde kurtarılmış vilayetlerin imar işleri ve ekonomik hayatın canlandırılması için zaruri olan ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır.

Diğer yandan tahsisat için çıkarılan kararnamede, Vilayat-ı Müstahlasa için acilen kullanılması gereği vurgulanan vazifelerin ve hizmetlerin normalde bütçede karşılığı bulunmadığı için konu tartışmalara yol açmışsa da sonuçta vilayetlere gönderilecek memurların maaşları ve bunların yerine getirecekleri görevleri ve uygulayacakları sarfiyatın bu bütçeden karşılanmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Özellikle bölgeye geri dönen halkın zaruri ihtiyaçları ve huzurları için gerekli makamlarca her türlü fedakârlık yapılmaya çalışılmıştır. Yapılacak

⁴⁸ Bu tahsisat-ı Fevkalade Vilayat-ı Müstahlasa için yıllık bütçeye ilave edilmiş ve Muvazene-i Maliye Encümeninde araştırıldıktan sonra umumi heyet tarafından değiştirilerek kabul edilmiş ve Encümen mazbatasıyla birlikte ilave olarak takdim edilmiştir. Daha sonra iâşe uygulamaları için tahsis edilen 5 milyon liranın 8 milyon liraya çıkarılması hakkında Meclis-i Mebusan Başkanlığına bir tezkere sunulmuştur. Sunulan bu tezkere ve gönderilen kanun layihası Muvazene-i Maliye Encümeninde araştırıldıktan sonra acil bir kararla umumi heyet tarafından görüşüldükten sonra değiştirilerek kabul edilmiştir. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, C. I, Ankara 1990, s. 198

⁴⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, Ankara 1992, s. 283

olan yardımlar öncelikli olarak, bütçelerinde karşılığı olmayan fakat derhal yerine getirilmesi gereken zaruri ihtiyaçlar için kullanılmıştır⁵⁰.

Yapılan bu tartışmalar, ortaya önemli bir gerçeği çıkarmıştır. Olağan üstü durumdan dolayı bir yandan kanunlara riayet edilmesi gerekirken diğer yandan da savaştan korkunç şekilde etkilenen insanlara yardım söz konusu iken harcamaların nasıl yapılacağı üzerine ortaya çıkan çelişkide ağırlık noktası Türk insanının mağduriyetinin giderilmesi konusunda olmuştur. Bu görevi özellikle III. Ordu Komutanlığı her türlü fedakârlıklarla yürütmeye çalışmıştır.

Tahsis edilen bu para, kurtarılmış vilayetler için büyük bir ümit kaynağı olmuş ve her vilayet kendi adına ihtiyaç listesi oluşturarak biran önce devletin yardımından faydalanmak istemişlerdir. Yapılan bu yardım müracaatları savaştan çıkmış insanlar için o dönemde sıkıntılarını giderecek bir çözüm olarak algılanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra da yapılan talepler devam etmiştir. Aynı mahiyette bir telgraf Erzurum Mebusu Süleyman Necati ve Sivas Mebusu Vasıf Bey tarafından meclise gönderilmiş olup, onlar da yine aynı şekilde kurtarılan vilayetler halkına tahsis edilen paranın ne şekilde sarf edileceği hakkında bilgi istemişlerdir⁵¹. Özellikle tahsis edilen bu paranın memur maaşlarına ve harcırahlara sarf edilmemesi için müracaatta bulunarak inşaat ve tamir işleri için mahalli komisyonlar tarafından en çok muhtaç olanlara tahsis edilmek üzere sarf edilmesi için ayrı bir talimatname hazırlanmasını Meclis Başkanlığından talep etmişlerdir⁵².

Başka bir talepte Burdur, Kırşehir, Diyarbakır, Van, Elazığ ve Kastamonu Mebuslarından gelmiştir. Meclis Başkanlığına sundukları talepte, düşman tarafından tahrip edilmiş olan köy ve kasabaların yeniden inşasına hükümetin dikkatini çekerek daha önce geçiş noktalarında olmayan köylerin başka noktalarda

⁵⁰ Cumhuriyet Arşivi, 2.272. 65/ 6.2.16

⁵¹ Cumhuriyet Arşivi, 030. 10/ 5. 28. 40

⁵² Cumhuriyet Arşivi, 030. 10/ 5. 28. 40

bir defa daha inşa edilmesini istemişlerdir. Ayrıca kasabalarda, dükkân, han ve diğer umumi müesseselerin yeniden canlandırılması, küçük köylerin uygun bir şekilde inşa edilmesini de talep etmişlerdir⁵³. Diğer yandan Diyarbakır Mebusu, Kadri Bey ve arkadaşları tarafından da Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya, kurtarılmış bölgelerin yeniden imarı için bir takrir verilmiştir⁵⁴. Türkiye Büyük Millet Meclisi, kendisine yapılan bu müracaatları dikkatle değerlendirerek uygulamaya koymuş ve 1928'e kadar Vilayat-ı Müstahlasa'da faaliyetler devam ettirilmiştir. Bu faaliyetlerin içerisine daha sonra kurtarılacak olan Batı Anadolu bölgesi de dahil edilmiştir.

5- Ziraatla İlgili Yapılan Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşında, Osmanlı Devleti'nin esas meselesi cephelerdeki orduların sevk ve idaresi olmakla birlikte ekonomik konular ve tarımsal üretim hem ordular, hem de halkın iâşesi açısından son derece önemli görülmekteydi. Hükümet savaş boyunca özellikle tarımsal üretim konusuna büyük bir önem vermiştir. Hatta üretimin korunup geliştirilmesi Ziraat Nezareti için adeta milli bir mesele halini almıştır. Savaş döneminde tarım sektörünün başlıca problemi, yukarıda da söylenildiği gibi bu sektörde çalışan iş gücünün azalmış olması ve bazı fakir çiftçilerin tohumluk bulamamasıydı. Hükümet tarımsal üretimi artırmak veya en azından azalmasına meydan vermemek üzere bütün imkânlarını seferber etmiş bulunuyordu.

Hükümetin bütün çabalarına rağmen bu sorun, savaş boyunca ve savaş sonrasında tarım sektörünün başlıca problemlerinden biri olmuş, özellikle savaş sonrasında üretim en aza inmiştir. Düşman işgaline uğrayan yerlerde ise durum daha da feci olmuştur. Özellikle 1918 baharında Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılan yöre halkının en önemli ihtiyaçlarından birisi yine tohumluk meselesiydi. Yöneticiler, halkın yeniden üretici bir hale getirilebilmesi için bu ihtiyacın mutlaka

⁵³ Cumhuriyet Arşivi, 030. 10/ 5. 28. 38

⁵⁴ Cumhuriyet Arşivi, 030. 10/ 5. 28. 38

FAALİYETLER

karşılanması gerektiğini çok iyi telakki ediyorlardı. Vilayet-ı Müstahlasa'da, tohum ekme zamanının geçmesine bir ay kaldığı halde gerekli tohumluk ne ordudan ne de her tarafı harabeye dönmüş olan bölgeden karşılanamamıştır. Bu nedenle mülki ve askeri yetkililer, merkeze gönderdikleri yazılarda ısrarla bölgeye tohumluk gönderilmesini istemekteydiler⁵⁵. Bunun üzerine Ziraat ve Ticaret Nezareti, doğu vilayetleri halkı için Romanya'dan sağlanabilen 800 ton ekmeçlik ve 306 ton tohumluk mısırın İstanbul'dan yola çıkararak ve Trabzon'a ulaştırmıştır. Gelen zahireye III. Ordu komutanlığı el koyarak Erzurum ve Trabzon vilayetleri arasında paylaşmıştır⁵⁶. Ancak paylaştırılan tohumlukların büyük bir kısmı yerine ulaştırılmadığından dolayı çoğunluğu çocuklardan oluşan mültecilerin büyük zorluklarla hazırladıkları tarlalar ekilemeyerek boş kalmıştır. Böylece tarlaları ekilememiş olan bölge halkı büyük bir açlık ve kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır.

Savaşın olumsuz etkileri, tarımsal üretim meselesini yalnız savaş dönemiyle sınırlı bir problem olmaktan çıkarmış ve savaştan sonraki yılları da etkileyecek boyutlara ulaştırmıştı. İdareciler için en önemli mesele, mümkün olduğu kadar çok arazinin ekilmesini sağlamaktı⁵⁷. Bunun için pek çok uygulamalara gidilmiş, 1918'de artan açığı kapatmak için Ziraat Numune Okullarının sayısının artırılması ve Avrupa'dan uzmanlar getirilmesi kararlaştırılmıştır. Tarım aletleri alımı için 500 bin liralık bir ödenek dahi ayrılmıştır⁵⁸. Bu ödenekle sağlanacak makineler öncelikle Diyarbakır, Erzurum, Bitlis ve Sivas vilayetlerine sevk edilmiştir.

Ayrıca gerek savaş yıllarında ve gerekse savaş sonrasında Harbiye Nezaretinin de tarım işlerinde önemli katkıları olmuştur. Özellikle tohum ekiminde istihdam edilen amele taburlarının çok faydalı hizmetleri görülmüştür. İstanbul ve civarında faaliyet gösteren Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin de önemli çalışmaları olmuştur. Bilhassa Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Anadolu'nun

⁵⁵ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-29

⁵⁶ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-29

⁵⁷ Tanin, 21 Teşrin-i Evvel 1916, s. 1

⁵⁸ Düstur, II. Tertip, X, s. 324-325

çeşitli yerlerinde ve bu arada Sivas vilayetinde de ihtiyaç sahibi köylülere tohumluk sağlamıştır⁵⁹.

Diğer yandan savaş yıllarında ve savaş sonunda üreticilere mali destek sağlayabilecek finansal kurumlar da mevcut değildi. Ziraat Bankası tarımın gelişmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olmasına rağmen görevini ifa etmede pek de başarılı olamamıştır. Ancak 1918 yılı Ekim ayında hükümet düşman işgaline uğramış yerlerdeki tarımı yeniden canlandırmak amacıyla buradaki çiftçilere Ziraat Bankası aracılığıyla bir milyon lira tutarında faizsiz kredi verilmesini kararlaştırmıştır⁶⁰.

Yöre halkı, topraklarında gerektiği gibi ziraat yapabilmeleri için gerekli olan tohumluk talebini yenilemişlerdir. Çünkü halk çok iyi biliyordu ki topraklarını zamanında ekmezlerse bir gün yine aynı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirlerdi. Bunun için acil ihtiyaçlarının yanında gelecekteki ihtiyaçlarını düşünmek zorundaydılar. Dâhiliye Nezareti, talep edilen tohumlukların deniz yoluyla gerekli yerlere ulaştırılabilmesi için gerekli işlemleri başlatmış, Ticaret ve Ziraat Nazırlıklarına da bildirmiştir⁶¹.

Devlet, talep edilen tohumluğu vilayetler halkına vererek bölgedeki zirai işleri eskisi gibi devam ettirebilmesi için elinden gelen yardımı esirgememiştir. Daha sonra, hükümet, verilen tohumlukla ilgili olarak 2 Ocak 1920'de bir kanun dahi çıkarmıştır. Çıkarılan kanun şöyledir;

Madde 1- 1918 ve 1919 senelerinde Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde ziraatla uğraşan fakir köylülerin tohumluğa ve yemekliğe ihtiyacı olanlara hükümet tarafından tarifen verilen zahirenin aynen ve bedelen geri ödenmesinden sarfı nazar edilmiştir.

Madde 2- İleride karşılığı alınmak suretiyle tohumluk ve yemeklik zahire almış olanlar yanında, iaşeden talep etmiş olanların aldıkları miktara karşılık

⁵⁹ İkdâm 15 Şubat 1331, s. 2

⁶⁰ İkdâm, 17 Teşrinî evvel 1918, s. 2

⁶¹ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-25

talepleri eksik ve hesaba dahil edilerek alacakları için tebdilen kendilerine senet verilecektir.

Madde 3- İaşeden talebi olmayanların kayıtları tasdik edilecek ve senetleri uzatılacaktır.

Madde 4- İşbu kanunun icrasına Maliye ve İktisat Vekâletleri memurdur⁶².

6- Vergilerden Muafiyet Meselesi

Vilayat-ı Müstahlasa olarak adlandırılan Erzurum, Trabzon ve Erzincan yöresi bizzat savaş bölgesi olduğundan savaşın bütün olumsuzluklarından en fazla etkilenen yöre olmuştur. Yöre halkı düşman istilasına uğrayıncaya kadar ordunun her türlü ihtiyacını karşılamak üzere ellerindeki hayvanlarından yiyeceklerine varıncaya kadar hemen her şeylerini vermişlerdir. Bölge yeniden Osmanlı yönetimine geçtiğinde, bölgedeki hayvan mevcudiyeti hemen hemen tükenmiş durumdaydı⁶³.

Bu durumda yöre halkı vali, mutasarrıflar ve hatta Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek durumlarını düzeltinceye kadar aşar ve öşrün iki katı oranında alınan vergilerden muaf tutulmalarını talep etmişlerdir. Ayrıca bu taleple de yetinmeyerek aynı şekilde, mahsullerinin "öşr ve mübayaat-ı misliyye" tabi tutulmaları sonucunda aç kalacaklarından bahsederek kurtarılmış vilayetlerin öşr ve mübayaat-ı misliyeden hariç tutulmaları hususunda Maliye ve İaşe Nazırlıklarına da yazı ile müracaatta bulunmuşlardır. Yapılan bu talepler dikkate alınarak, bazı mükellefiyetlerden muaf tutulmalarına karar verilmiş ve 13 Haziran 1918'de çıkarılan bir kararname ile savaş sırasında gerek düşman işgaline uğrayan yerlerde kalan, gerekse iç bölgelere göç edip daha sonra geri dönenler, 1918'e ait müsakkafat, arazi, temedduat ve ağnam vergilerinden muaf sayılmışlardır⁶⁴. Çıkarılan bu kararname, hemen hemen bütün halka ilan edilmiş ve herkes bu

⁶² Cumhuriyet Arşivi, 030. 18. 1. 1/ 1. 18. 8

⁶³ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-18 / 12-88

⁶⁴ Düstur, II. Tertip, X, s. 531-532

durumdan haberdar edilerek aydınlatılmıştır. Bir müddet sonra da Trabzon, Erzurum ve Erzincan halkı, ordu ihtiyacı için Tekâlif-i Harbiye yöntemiyle peşin para karşılığında hayvan satın alımından da muaf tutulmuşlardır.

Esasen kurtarılmış vilayetler için hükümet tarafından düzenlenmiş olan bu kararname Umumi Meclis tarafından reddedilmiştir. Bundan dolayı tahliye edilip hasara uğrayan yerler hakkında savaşa maruz kaldıklarından dolayı imar edilmesi ve diğer ayrıntılar ile ilgili yeniden düzenlemelerin yapılabilmesi için 25 Aralık 1918 tarihli yeni bir kararname daha ilan edilmiştir. Kararnamede yapılacak olan icraatlar en ince ayrıntılarına kadar açıklanmamış olmasına rağmen pek çok köy muhtarı bu karnameye dayanarak başvuruda bulunmuşlardır. Örneğin birçok köy muhtarının imzasıyla Pülümür'den bu hususta bir telgraf gelmiştir. Telgrafta Pülümür halkı; 18 ay düşman istilası altında kaldıklarını ve bu süre içerisinde her türlü feci doğa olayına maruz kaldıklarını ve bu kazada imarda bir eser kalmadığını beyan etmişlerdir. Halk bu kadar kötü durumda iken, çeşitli vergilerin talep edilmemesini ve hükümet tarafından bu hususta baskı yapılmamasını istemişlerdir. Ayrıca kurtarılmış vilayetlerin aşar vergisi ve diğer vergilerden muaf tutulmalarını talep ederek bu hususun bir an evvel hızlandırılarak uygulanmaya konması için Maliye, Ticaret ve Ziraat Nazırlıklarının da seferber edilmesini istemişlerdir.

Savaş dolayısıyla zor şartlarda hayatlarını devam ettirmek zorunda kalan Türk halkının bu talebi, Dâhiliye Nazırlığı tarafından dikkate alınarak, uygulanması için gereken yerlere emir verilmiştir. Bu emir 29 Ocak 1919 tarihli bir duyuru ile gerekli nazırlıklara da aynen bildirilmiştir⁶⁵.

Bir taraftan kurtarılan yerlerde bu tür icraatlar yapılırken, diğer taraftan Elviye-i Selâse de henüz devam etmekte olan savaş ve yapılmakta olan Ermeni katliamları için gerekli önlemlerin alınması yoluna da gidilmiştir. Çünkü Osmanlı Ordusu'nun bölgeyi tahliye etmesinin hemen ardından Elviye-i Selâse'de kalan ahali, Ermeniler tarafından saldırıya ve tecavüze uğramışlardır. Beyazıt halkı bu hususta Hariciye Nazırlığına 24 Şubat 1919'da şikâyette bulunarak, yapılan

⁶⁵ B.E.O ,Belge No: 341483

saldırılarına karşı gerekli önlemlerin alınmasını istemişlerdir⁶⁶. Beyazıt halkının bu isteği özenle dikkate alınmış olup gerekli yerlere gerekli emirler ve fermanlar gönderilmiş ve önlemlerin alınmasına çalışılmıştır⁶⁷. Bu gibi şikâyetler her zaman devlet yetkilileri tarafından dikkate alınmış ve hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Çünkü halk gerçekten zor durumda bulunuyordu. Savaşı bizzat yaşamış ve her türlü mahrumiyete maruz kalmış maddi ve manevi olarak yıkılmıştı. Bu nedenle halkın bu konudaki en önemli taleplerini mali konular oluşturmaktaydı. Devletin kendilerinden almış oldukları ve alacakları vergilerden muaf tutulmaları talebi birinci derecede rol oynamıştır. Yapılan bu taleplere binaen, 6 Mayıs 1919'da yayınlanan kararname ile kurtarılmış vilayetlerdeki halk "temettü vergisinden" muaf tutulmuştur. Bu kararnameye dayanarak halk, pek çok talepte daha bulunarak diğer bazı vergilerden de muaf olmalarını istemişlerdir.

Bitlis ve Van mültecilerinden olan Arif ve Yahya aileleri böyle bir talepte bulunmuşlarsa da, fakat taleplerinin incelenmesi sonucunda "başka yerlerde ticaretle uğraşanların bu kanundan faydalanamayacakları ve bu gibi kişilerin buldukları yerlere ait emlak ve ticaretlerinden dolayı her türlü vergiye tabi tutulmaları gerektiği" kendilerine söylenmiş ve yaptıkları talepleri reddedilmiştir. Konya'da ticaret yaptıklarından dolayı temettü vergisi alınmaması diye bir şey kesinlikle söz konusu edilmemiştir⁶⁸.

Çünkü 6 Mayıs 1919 tarihli kanun açıktır, kanuna göre; geriye alınan mültecilerin ve kurtarılmış vilayetler halkının bazı vergilerden muaf tutulması durumunda 3. maddeye göre; düşman istilasından kurtarılan mahaller halkın gerek istilaya rastlayan ve gerekse istila zamanına rastlamayan senelere ait bütün vergilerin mevzu bahis olduğu 1919 ve 1920 senelerinin emlak ve temettü vergileri ve bunların eklerinden muaf olduğu kaydedilmiştir. Özellikle konunun verdiği muafiyet, geri dönen muhacirlerin ve kurtarılmış vilayetler halkının kendi

⁶⁶ B.E.O ,Belge No:341441

⁶⁷ B.E.O ,Belge No:341779

⁶⁸ B.E.O ,Belge No:347066

memleketlerindeki yükümlülüklerle özürli olduğu göz önünde bulundurularak bu yerlerde ticaret yapan kişilerin de yine aynı kanunun hükümlerinden muaf olacakları anlamına gelmemektedir. Ticaretle uğraşanlar vergilerini vermeye devam edeceklerdir⁶⁹.

Yürütülmeye çalışılan bütün bu maddi hüküm ve şartların yanı sıra diğer yandan da çok farklı hususlarda da uygulamalara gidilmiştir. Şark vilayetlerinin boşaltılması ve kurtarılması sırasında Müslüman halkın maruz kaldığı zulüm ve baskıdan dolayı özel tahsisat oluşturulmasına karar verilmiş ve Başkumandanlık Vekâleti bu hususlarla büyük bir titizlikle ilgilenmiş ve Dâhiliye Nezareti bölgeye bir heyet gönderilmesine karar vermiştir. Bu heyetin yol masrafları ve günlük yevmiyeleri 108.000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu paranın Harbiye Nezareti'nin bütçesi ile herhangi bir bağlantısı olmadığı iddia edilerek Dâhiliye Nezareti'nce karşılanmasına karar verilmiştir. 29 Temmuz 1919 tarihli bu karar Maliye Nezaretine bildirilmiştir⁷⁰.

SONUÇ

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıldan sonra gerek Balkanlarda Avrupalı Devletler ile ve gerekse Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Rus Çarlığıyla sürekli olarak bir mücadelenin içerisinde olmuştur. Bu mücadele dolayısıyla devlet batıda Balkanları kaybederek Edirne'ye kadar çekilmiş, Kafkaslar ve Doğu Anadolu bölgesinde ise Türk topraklarının Sivas'a kadar işgal edilmesiyle karşı karşıya kalmıştır. İşgal edilen şehirler, kasabalar ve köyler savaşla birlikte ıssız viran haline dönüşmüştür. Çünkü savaş dolayısıyla yoksul düşen Türk insanı yurtlarının işgal edilmesi üzerine göç etmeye de zorlanmıştır. Ruslar, Türk insanını göç ettirerek bunların yerine Hıristiyan unsurları yerleştirmeyi planlamıştır. Bolşevik ihtilalinin çıkması dolayısıyla Rusların geri çekilmesiyle işgal altındaki bölge kurtarılmıştır.

⁶⁹ B.E.O,Belge No:347066

⁷⁰ B.E.O,Belge No:344269

Harabe olan bölgenin yeniden imarı muhakkak ki çok büyük bir olaydı. Türk Devleti, bir taraftan şehir, kasaba ve köylerin imarı için uğraşırken diğer taraftan da sosyal hayatın gerektirdiği faaliyetleri gerçekleştirmek için büyük bir çabanın içine girmiştir. Vilayat-ı Müstahlasa için devlet tarafından Şubat 1918'de başlatılan yardımlar, 1923'e kadar devam etmiş, bu yardımlar için gerek Meclis-i Mebusan'da gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde pek çok kanun ve kararname çıkarılmış olup, Türk Milletinin mağduriyeti elden geldiğince giderilmeye çalışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa tarafından Gümüşhane vilayeti için çıkarılan bir kararname buna en güzel örnektir. Kararname'de, yeniden oluşturulmakta olan Gümüşhane vilayet merkezinin ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere, şark vilayetlerinin tamine ayrılmış olan tahsisattan 10 000 liranın Maliye Vekâletine tevdi edilmesi için icra vekillerinden talepte bulunmuştur⁷¹.

Esasen bu çabalar büyük bir fedakârlıkla sürdürülürken, Türk anayurdunun bu bölgesi bu sefer ikinci kez işgal ile karşı karşıya kalmıştır. Türk Milleti sarsılmaz bir azim ile işgalci devletlere karşı Milli Mücadeleyi yapmak zorunda kalmıştır. Uzun yıllar üzerinde sürdürülen bu mücadeleler sonucunda Türk Milleti iyice yoksul düşmüştür. Amerikalı General J. G. Harbord, Doğu Anadolu gezisinde özellikle bölgenin geri kalmışlığına işaret etmektedir. Ancak, Büyük Türk Milleti ve devleti bu zorlukların üstesinden gelmeyi bilmiştir.

Türk milleti ve ordusu bir yandan yaşadığı savaşın yaralarını sarmaya çalışırken diğer yandan da birlikte savaştığı düşmanına karşı, kültüründe var olan engin hoş görüsünü göstermeye çalışmıştır. Şöyle ki düşmandan kurtarılan "Memalik-i Müstevliye" de ve Kafkas dâhilindeki "Elviye-i Selâse"⁷²de yapılan ileri harekât esnasında, Osmanlı Ordusu bu bölgedeki halka milliyet ayrımı yapmaksızın her türlü yardımı yapmıştır.

⁷¹ Cumhuriyet Arşivi, 030. 18. 1. 1/ 12. 67. 9

⁷² 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra harp tazminatı karşılı olmak üzere Rusya'ya bırakılan Kars, Ardahan ve Batum sancakları. Bkz. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 97

Özellikle Ermeni Taşnaksütyun ve bunun gibi komitelerin, bölgedeki Rum ve Ermeni halkı tahrik ederek, kendileri istemediği halde zor kullanarak onları isyana teşvik ettiklerinin haberinin alınması üzerine, derhal bu bölgeye beyannameler gönderilmiş ve Ordu'nun hiç kimseyi ayırt etmeksizin yani halk arasında herhangi bir ayrıma gitmeksizin, bütün halkın ırz, can ve mallarının garanti altında bulundurulacağına dair söz vermiştir. Ayrıca yapılan bu hain girişimlere karşı halkın aldanmaması ve kandırılmasına meydan bırakılmaması da istenilmiştir. Kısaca halkın bir takım komitelerin aldatma ve yalanlarına kapılmayarak herkesin işiyle gücüyle meşgul olması duyurusunda bulunulmuştur. Bu duyurunun halk arasında yarattığı olumlu etkiden dolayı herkes kendisini emniyette hissettiğinden dolayı Ermeni aileleri kısmen ve Rum ailelerinin tamamı göç etmeyerek yerlerinde kalmıştır. Türk ordusu iyi bir gelecek vaat edip, halk arasında bunu göstererek kendisine olan güvenini daha da sağlamlaştırmıştır.

Ordunun şefkat ve merhametine güvenen ve bu güvene özellikle o dönem için her zamankinden daha fazla ihtiyacı olan insanların sayısı her geçen gün daha da artmaya devam etmiştir. Çünkü savaştan yeni çıkmış insanların bu güvene ihtiyaçları vardı. Özellikle Ardahan'da kalan 1500 kadar Ermeni Türk Ordusu tarafından hüsnü kabul görmüş yiyecekleri sağlandığı gibi her türlü refah ve mutlulukları, huzurları garanti altına alınmıştır. Hatta daha önceden hizmet etmiş olan Rumlardan bir kısmının da yakın zaman da kendi yerlerine geri döndükleri bilinmektedir.

Yine aynı şekilde kurtarılacak olan yerlerde yaşayan halka da aynı muamelenin yapılacağı, ordu tarafından garanti edilmiştir⁷³. 20 Nisan 1918 günlü gönderilen bu mektup Türk milletinin ve Türk Ordusunun büyüklüğünü bir kez daha ortaya koymuştur. Düşman işgalinden kurtarılmış bölgelerde yaşayan Türk olmayan unsurlara karşı gösterilen bu iyi niyet, halka karşılıksız olarak sağlanan bütün yardımlar, ayırım yapılmaksızın bütün halkın canının, malının ve namusunun garantiye alınması olayı bunun en büyük örneği olmuştur. Belki de dünyanın hiçbir

⁷³ B.O. A, D.H / İ-UM, 20-19 / 13-1

ülkesinde hiçbir millet savaş henüz sona ermemişken böyle iyi niyet gösterisinde bulunmamıştır.

Mücadele ettiği bir millete bu garantiyi veren ordu ve bunu temin eden devlet, 1911'den 1918'e kadar yedi yıl boyunca hiç aralıksız savaşmış, gerçek anlamda her bakımdan zayıf düşmüştür. Bütün mahrumiyetlere rağmen yine de kendi topraklarında yaşayan ve bu savaşlar boyunca ihanet gördüğü bu unsurlara her şeye rağmen yardım elini uzatabilme büyüklüğünü gösterebilmiştir.

Şubat 1918'de başlatılan bu faaliyetler ve yapılan uygulamalar 1928'e kadar devam etmiş olup her bölge için ayrı ayrı ele alınmıştır. Vilayetler kurtarıldıkça gerekli olan yardımlar ve yapılacak olan imar faaliyetleri ve bunun gibi faaliyetler o zamanın şartlarına göre değerlendirilmiş ve devlet bütçesinden her zaman yüklü miktarda tahsisatlar ayrılmıştır. Gerçekleştirilen icraatlar, savaştan henüz çıkmış olan memleket insanının yaralarını bir nebze olsun sarabilmiş, olağanüstü şartlarda olağanüstü tedbirlerle ülkenin yeniden kalkınmasına çalışılmıştır. Yapılan bu faaliyetlerde Türk Ordusu her zaman ön planda yer almış ve savaş sırasında vatanın kurtuluşunda olduğu gibi savaş sonunda da ülkenin imarı ve kalkındırılmasında da çok kutsal bir görevi üstlenmiştir.

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber, Rus işgaline uğrayan Doğu Anadolu Bölgesi, 1917'de Bolşevik ihtilaliyle birlikte Rusların geri çekilmesiyle Türk Ordusu tarafından kurtarılmıştır. Kurtarılan bölgenin yeniden bayındır hale getirilebilmesi için devlet tarafından çok yönlü çalışmalar başlatılmıştır.

İdari işleri yürütmek amacıyla bölgeye mülki amirler tayin edilmiş, başka bölgelere göç edenlerin geri dönmeleri sağlanmış, geri dönenlerin can ve mal güvenliğinin sağlanması görevi bölgedeki III. Orduya verilmiştir. Bölge halkı pek çok vergiden muaf tutularak, maddi yardım için devlet bütçesinden özel ödenekler ayrılmıştır.

Bölgede yapılan bütün bu faaliyetlerde ırk ve milliyet farkı gözetilmemiş, savaştan önce olduğu gibi savaştan sonra da eşitlik esasına uyulmuştur. Halkın emniyeti ön planda tutularak özellikle tarım ve hayvancılıkla ilgili çalışmaları teşvik edebilmek amacıyla ek ödenekler, bedava tohumluk gibi uygulamalar getirilmiştir.

Şubat 1918'de başlatılan bu faaliyetler, 1923'e kadar devam etmiş, gerek Meclis-i Mebusan'da gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde pek çok kanun ve kararname çıkarılmış ve halkın mağduriyeti giderilerek savaşın yaraları sarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Mülteci, ödenek, Doğu Anadolu, III. Ordu.

ABSTRACT

The East Anatolia District, which was occupied by Russia together with beginning of The First World War, was rescued from occupation with the recreation of the Russians in 1917. Many activities were started by the state to develop again these places.

It was appointed the civil officials to the district to enforce the administrative works, it was obtained the returns of the immigrants in the other regions, it was given to The Third Army in the district the duty of being rescued the security of life and property of people returned. It was given the special funds from the state budget for the financial support by being exempted the people of district.

It wasn't considered the difference of the race and nationality in all of these activities in the district, it was also conformed the base of equality after the war such as before the war. It was made the applications as the gratis seed, the extra funds to stimulate the activities related with the agriculture and cattle breeding especially, by being noticed the security of people.

These activities, which were begun on February 1918, continued until 1923, a lot of law and government orders were made in both Turkish National Assembly and House of Parliament and it war worked to be eliminated the problems of the war by being removed the people.

Key-words: The First World War, refugees, fund, The East Anatolia, The Third Army